

ZAKLADATELSKÉ OBDOBÍ CUKROVARNICTVÍ NA MORAVĚ A VE SLEZSKU DO HOSPODÁŘSKÉ KRIZE V ROCE 1873

FRANTIŠEK ČAPKA

Giving an idea of the 40 years origins of sugar industry in Moravia and Silesia which was characteristic by the development from aristocratic (large farmers') enterprises to capitalist enterprises up to farmers' stock sugar refineries.

Key words: sugar industry; sugar refineries; sugar beet; cane sugar; businessman; farmers' sugar refineries; joint-stock companies.

První fáze charakteristická podnikatelskými aktivitami šlechtických vlastníků (1829–1841)

Nejvýznamnějším odvětvím potravinářského průmyslu na Moravě a ve Slezsku se stalo v průběhu 19. století cukrovarnictví představující výrobu cukru z cukrové řepy. Než však nastala tato situace, je třeba si alespoň v krátkosti připomenout, co tomu předcházelo. Do počátku 19. století byla většina domácí poptávky po cukru kryta dovozem třtinového cukru, a to zejména z Východní Indie, který byl místní rafinací stále vylepšován.¹ Tomuto dovozu učinil přítrž císař Napoleon Bonaparte, který vydáním dekretu o tzv. kontinentálním systému (blokádě) 21. listopadu 1806 v Berlíně hodlal hospodářsky podlomit svého rivala Velkou Británii uzavřením evropských trhů pro britský dovoz. Hledala se proto náhradní surovina. A tou se nejdříve stala javorová míza.² Po počátečním jednoduchém způsobu výroby cukru zahušťováním javorové mízy v kotlích pod přímým ohněm se tato primitivní výroba dále zdokonalovala, až vznikly v českých zemích první „výrobní“ javorového cukru.³

Přitom výroba cukru z řepy byla známá v Evropě již mnohem dříve, v českých zemích od počátku 19. století. Po vyhlášení kontinentální blokády se hledaly (vedle výroby cukru z javorové šťávy) i jiné náhradní suroviny, jako březová nebo kukuřičná míza, došlo k pokusům vy-

¹ Rafinační technika výroby cukru z cukrové třtiny je podrobně popsána např. v práci ŘÍHA, O.: *Počátky českého cukrovarnictví*. Praha 1976, s. 35–38, 77–81. Cukrová třtina jako surovina k výrobě cukru byla známá od středověku.

² Na Moravě bylo okolo roku 1800 zavedeno první vyrábění cukru z javorové šťávy knížecím radou Theobaldem von Walbergem na liechtensteinském panství v jihomoravské Lednici, kde došlo k výsadbě přes 30 tisíc javorů; v roce 1809 zde byla vystavěna rafinerie, v níž se čistila získaná šťáva. Šťáva z javoru se získávala navrtáním kmene stromu ve výši asi 0,5 metru nad zemí a do hloubky asi 10 cm. Získaná čirá míza se v kotlích vařila, zahušťovala a nakonec odpařovala, vzniklý sirob se nechal na 10–20 dnů krystalizovat v teplé místnosti. Francouzi se naučili vyrábět cukr z javorové šťávy v Kanadě (od Indiánů). Podrobněji: NEUMANN, K. C.: *Nástin dějin průmyslu cukrovarnického v Čechách. Období první 1787–1830*. Praha 1891, s. 4–6. Též ŘÍHA, O.: *Počátky českého cukrovarnictví*. Praha 1976, s. 68. Podle zprávy brněnského zemského gubernia bylo na Moravě a ve Slezsku na počátku druhého desetiletí 19. století napočteno přes 950 tisíc stromů-javorů, z toho nejvíce jich bylo ve znojenském kraji (přes 620 tisíc). Viz: VAŇÁK, B.: *K výrobě javorového a škrobového cukru na Moravě*. Hospodářské dějiny, 1982, s. 148.

³ Bliže VILIKOVSKÝ, V.: *Dějiny zemědělského průmyslu*. Praha 1936, s. 335–339. Takové „výrobní“ z javorové šťávy byly na Moravě v provozu například i na plumlovském panství knížete Liechtensteina (1810), ve Velké Bystřici u Olomouce nebo na velkostatku Německá Húzová nedaleko Olomouce. Většina z nich brzy zanikla. Též JANOUŠEK, V.: *Vlastivěda moravská, okres Plumlov*. Brno 1933, s. 1–38.

robit cukr z mrkve i z bramborového škrobu. Postupně však „vítězila“ cukrová řepa (burák), původem z pobřeží Středozemního moře.⁴

Jako první „skutečný“ řepný cukrovar (nejen v českých zemích, ale i v celém Rakousku) je označována malá provozovna na dačickém panství v Kostelním Vydří, založená v roce 1829 jeho majitelem, svobodným pánem Karl Antonem Dalbergem, spolu s bratry von Grebnerovými – Františkem a Tomášem (často označovanými za „duchovní otce“ podniku); „výrobná cukru“ se přitom nacházela v kopcovité nejzápadnější krajinné části Moravy, poměrně dosti vzdálená od pozdější pěstitelské řepné oblasti. Tento závod zahájil počáteční období – první fázi zakládání cukrovarů z podnětu pozemkových vlastníků (především šlechtického původu).⁵ Pro nedostatek cukrové řepy (dodávané z velkostatku) byla část dačické provozovny již v roce 1833 (po třech kampaních) přestěhována na Dalbergovo panství do Suchdolu u Kutné Hory v Čechách, kde byl téhož roku založen nový cukrovar; v Kostelním Vydří nadále zůstala bramborová sirobarna, výrobná likérů a rosolky a také výroba octu.⁶ Nezdár v Kostelním Vydří neodradil od cukrovarnického podnikání Františka Grebnera, který již rok předtím (1832) zakoupil dva domy v Dačicích, kde začal rafinovat tuzemský cukr a dovážený třtinový cukr z Východní Indie. V následujícím roce (1833) získal František Grebner pro svůj podnik zemské tovární oprávnění, takže dále rozšiřoval svůj provoz; od listopadu 1843 se zde ve větším měřítku začal vyrábět cukr v podobě kostek. Za vynálezce „kostky“ bývá označován nový ředitel rafinérky Jakub Kryštof Rad ze

⁴ VILIKOVSKÝ, V.: *Dějiny zemědělského průmyslu*. Praha 1936, s. 348–353. První pokusy s cukrovou řepou se v českých zemích uvádějí k roku 1795 ve Zbraslavi v Čechách (v roce 1812 ve zdejším bývalém cisterciáckém klášteře zavedl Antonín Richter rafinerii na zpracování surového cukru třtinového), poté v letech 1802–1806 na panství hraběte Rudolfa Wrbný v Hořovicích a posléze ve „výrobně“ Ludvíka Fischera v Žákách u Čáslavi (1809). Vedle těchto podniků se prováděly pokusy s výrobou cukru i v Liběchově u Mělníka, dále pak v Broumově a ještě na dalších místech v Čechách; všechny uvedené provozovny však měly jen „krátký život“ (většinou nepřežily jeden rok), v roce 1821 pracovala jen „výrobná“ v Liběchově. Též PUCHERNA, J.: *Historický přehled vývoje cukrovarnictví v českých zemích*. In: 150 let cukrovarnického průmyslu na území ČSSR. Praha 1981, s. 7–8; HÁJEK, J.: *Cukrovarnictví*. In: Pánek, J. (ed.): *Akademická encyklopedie českých dějin*. A–C. Praha 2009, s. 372; ŘÍHA, O.: *Počátky českého cukrovarnictví*. Praha 1976, s. 55–61. Technologický postup v těchto „výrobnách“ byl velmi primitivní: řepa se vyprala v neckách nebo ve válcové pračce z vrbového proutí a pak se rozstrouhala. Vzniklá kaše zabalená do textilních plachetek se lisovala, získaná šťáva byla následně v dřevěných kádích čerena kyselinou sírovou a po krátké době byla neutralizována vápnem nebo křídou (případně dobytčí krví nebo mlékem). Po dalším vyfiltrování tatinou se čirá šťáva zahušťovala v měděných pánvích nad vytápěným ohněm, případně párou, čímž se získal sirob coby finální výrobek. Někdy bývá tento postup označován jako tzv. česká práce. Blíže CHALUPA, J. S.: *Strojní zařízení cukrovarů a rafinerií řepných i třtinových*. Díl V. *Výroba těžké šťavy*. Praha 1954. Též DUDEK, F.: *Počátky řepného cukrovarnictví v Čechách*. Poděbrady 1973, s. 17–19; KOPECKÝ, R.: *Stručný přehled technického vývoje českého cukrovarnictví*. Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky, 1956, s. 195–252; KOPECKÝ, R.: *Technický rozvoj našeho cukrovarnictví za posledních 80 let*. In: Stránský, J. B. (ed.): *Z vývoje české technické tvorby*. Sborník k 75. výročí založení Spolku českých inženýrů. Praha 1940, s. 136–139; HUDEC, J.: *Nástin praktického cukrovarnictví*. Praha 1902.

⁵ Šlechtičtí velkostatkáři měli k cukrovarnickému podnikání ty nejlepší předpoklady: 1) Na vlastní půdě mohli vypěstovat potřebné množství cukrovky. 2) K dispozici měli hospodářské budovy, které bylo možné bez velkých investic přeměnit na cukrovar. 3) Disponovali dostatečným investičním kapitálem zvýšeným také díky výkupu rolníků z roboty a z ostatních feudálních povinností. S tím souvisel proces intenzifikace zemědělské výroby. Z bývalých feudálů vznikali novodobí velkostatkáři, kteří investovali kapitál do vlastních, nových nebo modernizovaných podniků potravinářského průmyslu, mj. tedy i do cukrovarů. Blíže DUDEK, F.: *Teoretické a metodologické otázky studia procesu monopolizace průmyslu v českých zemích*. In: Felcman, O. (ed.): *Historiografie čelem k budoucnosti*. Sborník k šedesátinám akademika Jaroslava Purše. Praha 1982, s. 141–158.

⁶ SOUČEK, J.: *K historii vývoje průmyslu cukerního na Moravě (do roku 1884)*. Brno 1914, s. 5n. Též VILIKOVSKÝ, V.: *Dějiny zemědělského průmyslu*. Praha 1936, s. 353–355; ŘÍHA, O.: *Počátky českého cukrovarnictví*. Praha 1976, s. 88–90; CHYLÍK, J.: *Nejstarší moravské cukrovary*. Časopis Společnosti přátel starožitností, 1954, s. 123–125. Jen pro srovnání: ve Francii bylo k roku 1827 evidováno 33 řepných cukrovarů, o tři roky později již 153 těchto podniků.

Švýcarska („jeho“ první kostka cukru získala světový primát).⁷ Pod jeho vedením došlo k rozšíření provozu, v němž bylo zaměstnáváno přes 30 dělníků při denní až šestnáctihodinové pracovní době. Brzy se však rafinerie dostala do finančních problémů (technicky zaostávala), čemuž nepomohly ani personální a vlastnické obměny provozovatelů podniku (rafinerie přešla do rukou cukrovarnického velkopodnikatele K. D. Satzgera), takže nakonec došlo v roce 1852 k její likvidaci.⁸

Podle vzoru cukrovaru v Kostelním Vydří bylo v roce 1831 založeno také v Čechách několik podniků – v Chocomyšli u Chudenic na Klatovsku, v Bezděkově (taktéž u Klatov), na okraji Prahy v Chuchli a v Dobrovici u Mladé Boleslavi. Z uvedených cukrovarů přežil jen poslední jmenovaný, dodnes funkční, tedy plných 180 let! Tato první fáze představovala „pionýrské“ období cukrovarnictví, dobu hledání a pokusů, prvních úspěchů, ale i mnoha ekonomických a technologických neúspěchů a propadů. Vzniklé provozy byly vesměs malé, měly manufakturní podobu, ale byly nezbytnou součástí celého následného cukrovarnického vývoje.⁹ K růstu zájmu o cukr přispěla obliba pití čaje a kávy a jejich obilných a čekankových náhražek; cukr se tak řadil mezi základní potraviny.

Vedle dačického podniku na Moravě vznikl (byť jako ojedinělý) i první cukrovarnický provoz ve Slezsku, a to v roce 1832 na karvinském panství zámožného šlechtického rodu, hraběte Jindřicha Larisch-Mönnicha v Horní Suché na Těšínsku.¹⁰

V té době se na Moravě objevily další cukrovarnické manufakturní provozy, rovněž zakládané velkostatkářskými šlechtickými podnikateli v menších venkovských lokalitách; k tomu jistě napomohlo vstřícné císařské rozhodnutí z 11. ledna 1831, které na dobu 10 let osvobozovalo výrobce cukru z řepy od placení daní (snad bylo rozhodnutí Vídně inspirováno postojem francouzské vlády k tomuto druhu podnikatelské aktivity).¹¹ Můžeme říci, že se začala rozvíjet tato první fáze zakladatelského období, které vyvrcholilo hospodářskou konjunkturou na počátku roku 1873. Zakladatelské aktivity měly větší intenzitu v Čechách než na Moravě a ve Slezsku, kde se cukrovarnictví prosazovalo pomalejším tempem, přitom však stálo na pevnějších zá-

⁷ K přechodu na výrobu kostkového cukru se pojí příhoda, podle níž iniciátorem této „novoty“ byla Radova manželka Juliana; dosud byl cukr formován do podoby nepraktického tvaru homolí nebo „klobouků“, které se musely pro běžné slazení dále sekat na potřebné menší tvary. Přitom docházelo nežádoucí k poranění. Tomu se nevyhnula i Radova manželka, takže po jednom takovém úrazu požádala manžela o provedení praktické změny. A tak se v roce 1843 zrodila kostka cukru, která byla o dva roky později na vídeňské průmyslové výstavě oceněna zvláštní cenou. Po 140 letech (v roce 1983) byl kostce cukru postaven v dačickém parku před kostelem sv. Vavřínce unikátní žulový pomník ve tvaru kostky cukru. Podrobněji: SMUTNÝ, B.: *Rafinerie cukru v Dačicích (1833–1852)*. Hospodářské dějiny, 1984, s. 49–139; SMUTNÝ, B.: *Po stopách kostky cukru v Dačicích (o jednom světovém prvenství)*. Dačice 1995. J. K. Rad si zřídil v Dačicích i továrnu na cukrovinky a čokoládu.

⁸ Srov. d'ELVERT, Ch.: *Zur Kultur-Geschichte Mährens und Oest. Schlesiens*. Teil III. Brünn 1870, s. 578. Těž JANÁK, J.: *Počátky podnikatelské aktivity české buržoazie na Moravě (na příkladu cukrovarnictví)*. Časopis Matice moravské, 1978, s. 292–293. Jako hlavní příčiny „pádu“ dačické rafinerie bývají uváděny vysoké dopravní náklady na dovoz suroviny (cukrové řepy) a také zaostávání výrobních technologií.

⁹ Blíže FRONĚK, D.: *Dobrovické bílé zlato v proměnách času*. Dobruvice 2011.

¹⁰ Ještě předtím se i ve Slezsku objevily snahy nahradit drahý třtinový cukr (dovážený vatislavskými obchodníky z Hamburku a z Holandska, přičemž „hamburský“ byl považován za kvalitnější) výrobkem z domácích plodin; toto úsilí nabralo ještě většího praktického rozměru po vyhlášení kontinentální blokád (1806). I zde se rozšířila výroba javorového cukru, a to zejména na krnovském a bruntálském panství a také na Javornicku; v těchto letech se také zkoušela výroba sladkého bramborového sirou. Blíže CHYLÍK, J.: *Slezské cukrovary*. Slezský sborník, 1954, s. 499–500. V literatuře se rovněž vyskytuje zmínka o vrchnostenském cukrovaru hraběte Larische na panství Dolní Lutyně z roku 1836.

¹¹ Osvobození od placení daní zavedl ve Francii císař Napoleon Bonaparte (1812). Sluší se také připomenout, že tehdejší Moravsko-slezská hospodářská společnost začala podporovat vývoj řepařství na Moravě, když již v roce 1821 vydala drobné spisky vztahující se k této tematice.

kladech.¹² S úspěšnou zakladatelskou horečkou přicházely i krizové roky, během nichž mnohé cukrovary zanikly, protože neustály konkurenci nových, modernějších závodů, budovaných v místech s dobrými podmínkami pro pěstování cukrovky. Mezi zaniklými figurovaly v první řadě ty cukrovary, které neprodukovaly vlastní řepu, ale byly zcela odkázány na její nákup „zvenčí“.

Nedaleko Blanska, v Rájci nad Svitavou, založil v roce 1836 majitel zdejšího panství hrabě Hugo Karel Salm společně s ředitelem svých hospodářských podniků a významným chemikem, svobodným pánem Karl Reichenbachem, také cukrovar; postupně jej začal Salm provozovat sám. V témže roce (1836) vznikly ještě další 3 „šlechtické“ cukrovary: osobou hraběte Jiřího Stockau došlo ke zřízení cukrovaru v Napajedlích a vsetínský rytíř Josef von Wachtler inicioval založení cukrovaru ve Vsetíně (nebo 1837); ten však měl poměrně krátkého trvání, protože již v roce 1851 (nebo snad 1852) zanikl. Daleko známějším se stal cukrovar v Martinicích na panství Klobouky u Brna, založený jeho majiteli, rytíři Augustinem a Ignácem Neuwallovými; po nich se stali majiteli tohoto rozsáhlého podniku bratři Albert, Leopold a Emaunel Neuwallové.¹³

V letech 1837–1838 vzniklo na Moravě dalších 10 cukrovarů, jejichž zakladateli byli v pěti případech rovněž šlechtičtí velkostatkáři.¹⁴ V Tišnově-Předklášteří to byl svobodný pán Friedrich Schöll, v Paskově u Místku majitel panství hrabě Saint-Genois d'Arnancourt; paskovská „fabrika na cukr“ však po několika sezónách zanikla (1846). Jako podnikatelsky aktivní se ukázaly i ženy: hraběnka Pöttingová zřídila v roce 1838 v Budišově u Třebíče také cukrovar, který však byl rovněž brzy zrušen. V témže roce další žena, hraběnka Reichenbachová, založila cukrovar v Bzenci (někdy bývá uváděn sousední Vracov), jemuž rovněž nebylo dopřáno delšího trvání.¹⁵ K roku 1837 je připomínán cukrovar v Protivanově na boskovickém panství, zřízený jeho majitelem, hrabětem Františkem Dietrichsteinem; zajímavostí tohoto provozu byla výroba cukru z bramborového škrobu.¹⁶

¹² Podrobněji: DUDEK, F.: *Počátky řepného cukrovarnictví v Čechách*. Poděbrady 1973, s. 10–16. Též DIVIŠ, J. V.: *Příspěvky k dějinám průmyslu cukrovarnického v Čechách (1830–1860)*. Kolín 1891; ŘÍHA, O.: *Počátky českého cukrovarnictví*. Praha 1976, s. 108n.

¹³ Pod vedením bratrů Neuwallů se však podnik brzy dostal do vážných potíží, takže od roku 1866 jej provozovala společnost Aktiengesellschaft der priv. Martinitzer Zucker- und Spiritusfabrik, která jej však dlouho neudržela v provozu. Blíže JANÁK, J.: *Martinický cukrovar v Kloboukách u Brna 1837–1879*. In: Kordiovský, E. (ed.): *Klobouky u Brna. Město, dějiny, krajina a lidé*. Brno 1998, s. 98–102.

¹⁴ Jen pro srovnání: v Čechách bylo do roku 1838 založeno 53 cukrovarů. Co se týká celkové úrovně výroby řepného cukru v Evropě, tak na nejpřednějším místě se držela Francie, za ní pak bylo Prusko a Belgie. S tím souvisela i čísla vypovídající o roční spotřebě cukru na jednoho obyvatele (k roku 1841): první místo zaujímal Belgie (6,25 kg), následována Francií (3,6 kg), Německem (2,3 kg); v habsburské monarchii to bylo jen 1,8 kg. Blíže ŘÍHA, O.: *Počátky českého cukrovarnictví*. Praha 1976, s. 99–101. Zprvu pronikal třtinový i řepný cukr do domácností pomalu. Zpočátku se prodával spíše jako pochoutka či lék pouze v lékárnách a v speciálních obchodech nežli jako běžné sladidlo. V rafinovaném stavu byl přístupný zejména šlechtě a bohatým měšťanům; do jejich salonů pronikal společně s kávou a čajem. V rolnických domácnostech byla rozšířena výroba sirobu popřípadě i surového cukru z řepy, kterou rolníci pěstovali v malém množství jako krmivo pro dobytek. Rolníci primitivní technikou a technologií, takřkajíc „na kolene“, získávali špatný sirob, který pak používali k slazení kávové náhražky nebo do pečiva, případně i na mazání chleba. Samotná cukrovka sloužila také jako potravina vesnické chudiny, která si z ní připravovala řepné knedlíky či zelí jako přílohu k bramborům.

¹⁵ Vracov jako místo vzniku cukrovaru je uváděn v rukopisu uloženém v Technickém muzeu v Brně: CHYLÍK, J.: *Dějiny moravského cukrovarnictví*, s. 3. Z rukopisu jsou převzaty i další informace, přestože bylo nutné mnohé z nich konfrontovat s jinými prameny či literaturou; rozdílné údaje o dataci vzniku se dají vysvětlit tím, že mnozí autoři považují za vznik datum úředního povolení (licenci), jiní pak datum výstavby či uvedení cukrovaru do provozu.

¹⁶ O výrobní technologii prvních cukrovarů blíže DUDEK, F.: *Od mechanicko-chemické výroby manufakturního typu k továrně*. Československý časopis historický, 1978, s. 531–558.

Zbývajících pět cukrovarů v uvedené „dvouletce“ založili začínající podnikatelé mimo šlechtické prostředí. Vidina rychlého zisku nevábila jen šlechtické velkostatkáře a bohaté obchodní podnikatele, ale postupně (zejména od čtyřicátých let) také menší podnikatele nebo spíše příslušníky měšťansko-řemeslnického stavu; moravské cukrovary zpracovaly v roce 1838 168 tisíc q řepy a do roku 1851 se toto množství zvýšilo pětinasobně. Počáteční malé výroby řepného sirobu postupně ustupovaly provozovným továrního charakteru s parním provozem a pohonem a zvyšující se kapacitou.

Lékárník Jan Příbyl-Przibil (někdy uváděn též jako Příkryl) společně s židovským familiantem (majitelem malého hospodářství v dědickém nájmu) Aronem Hrschkou zřídili v roce 1837 cukrovar ve Slavkově u Brna (nebo snad již v roce 1836). Na rozdíl od předchozích provozů prokázala trvalou stabilitu budoucí „stálice“ moravského cukrovarnictví – cukrovar v Židlochovicích, jehož zakladatelem byl v letech 1837–1838 Francouz Florentin Robert. Ten se svým bratrem Louisem vlastnil od roku 1823 ve Vídni velkoobchodní dům Robert et Company; firma získala souhlas ke zřízení cukrovarnického provozu od majitele židlochovického panství arcivévody Karla. K nim se uvádějí další tři podniky „nešlechtického“ původu z roku 1838: cukrovar poštmistra a majitele hospodářství Jana Kiera v Ostrovačicích na panství Domašov a cukrovar v Řehořově na panství Jamné u Tišnova, jehož zakladatelem bývá označován poštministr Filip Semsch. Podobně „jepičí život“ měl cukrovar barvíře J. A. Blahoty ve Fulneku. O rok později (1839) založil již zmíněný Kristián Daniel Satzger cukrovar v Nových Dvorech na Veveří, který získal oprávnění k provozu až v srpnu 1853.¹⁷

V roce 1839 zřídil v Čelechovicích (coby svůj druhý cukrovar) na místě bývalého pivovaru majitel panství Klášterní Hradisko u Olomouce hrabě Filip Ludvík Saint-Genois d'Amancourt novou surovarnu; provoz se postupně rozrůstal, takže ve čtyřicátých letech byl řazen hned za židlochovický cukrovar. Po smrti zakladatele (1857) cukrovar provozoval až do roku 1882 jeho syn Moritz, poté jej převzala veřejná společnost se sídlem v Čelechovicích, jejímž členem se vedle hraběte Moritze stal také brněnský podnikatel August Cesar. Podobný osud měl tišnovský cukrovar, který se také dostal do rukou jiného brněnského podnikatele (velkoobchodníka) Theodora Bauera. Naproti tomu budišovský ani bzenecký (vracovský) cukrovar se dlouho neudržel v provozu a podobně jako paskovský cukrovar brzy zanikly.

Další „zakladatelský“ rok představoval letopočet 1841; na panství v Hlučově-Kostelci u Prostějova byl zřízen rytířem Weissenburgem nový cukrovarnický provoz, který však brzy zanikl (udává se rok 1844 nebo 1848).¹⁸ Podobně byl téhož roku zpočátku ne příliš úspěšný pokus o založení malého cukrovaru v Rymicích na holešovském panství hraběte Jiřího Stockaua; v dalších letech se jen s obtížemi udržel v provozu, protože denně zpracovával jen čtyři povozy cukrovky a byl poháněn žentourem.¹⁹ Úspěšněji dopadl zakladatelský počín majitele sokolnického panství hraběte Františka Dietrichsteina z Proskova; manufakturní podnik v Sokolnicích u Brna byl již pět let v provozu, než se mu podařilo získat v únoru 1846 formální zemské továr-

¹⁷ Zajímavostí je jistě skutečnost, že tento cukrovar, patřící mezi největší moravské cukrovary, byl dlouho provozován bez továrního oprávnění; k udělení formálního zemského souhlasu došlo až v říjnu 1859, tedy po více než dvacetileté existenci továrny. Blíže JANÁK, J.: *Počátky podnikatelské aktivity české buržoazie na Moravě (na příkladu cukrovarnictví)*. Časopis Matice moravské, 1978, s. 295–298.

¹⁸ Rok zániku hlučovského cukrovaru 1844 najdeme v práci: d'ELVERT, Ch.: *Zur Kultur-Geschichte Mährens und Oest. Schlesiens*. Teil III. Brünn 1870, s. 605, naopak VILIKOVSKÝ, V.: *Dějiny zemědělského průmyslu*. Praha 1936, s. 358, toto datum posouvá o čtyři roky – k roku 1848 (podobně jako LESÁK, V.: *O počátcích cukrovarnického průmyslu v Olomouckém kraji*. Vlastivědný věstník moravský, 1958, s. 188n). Majitelem hlučovského statku se později stala akciová společnost drahanovického cukrovaru.

¹⁹ SOBEK, F.: *František Skopalík, jeho život a dílo*. Praha 1946, s. 25.

ni oprávnění.²⁰ V roce 1844 získal cukrovar zeť Františka Dietrichsteina Vladimír Mitrovský; pod jeho vedením stoupala výrobní kapacita cukrovaru, ten se dále modernizoval a rekonstruoval (přešel na parní provoz).

V sledovaném roce 1841 došlo také ke zřízení cukrovaru „nešlechtickým“ zakladatelem: prostějovský familiant a továrník na výrobu vlněného zboží ve Vídni Bernard Back získal v srpnu 1841 nejdříve tovární oprávnění pro tkalcovství v Prostějově (na náměstí Svatopluka Čecha) a již koncem téhož roku požádal i o oprávnění k výrobě řepného cukru; společníkem se mu stal místní měšťan Josef Fentler. Teprve po zdoluhavém jednání získal Back tovární oprávnění k výrobě cukru; cukrovar pracoval v omezeném provozu, nakonec v říjnu 1852 svou aktivitu zcela zastavil.

Při srovnání situace v českých zemích v této první fázi (do roku 1841) můžeme konstatovat, že v Čechách pracovalo 36 závodů (12 bylo zařízeno na výrobu všech druhů cukru, 17 vyrábělo z řepy jen sirob, 7 cukrovarů zpracovávalo pouze sirob na cukr), naproti tomu na Moravě a ve Slezsku 23 cukrovarů: 9 disponovalo celou škálou výroby, 6 cukrovarů se zabývalo jen výrobou sirobu a 8 výrobou surového cukru ze sirobu. Vývoj na Moravě a ve Slezsku byl tedy pomalejší, avšak postupně se zde výroba navyšovala, a to díky zlepšující se technické vybavenosti.²¹

Se zakladatelskou „horečkou“ však zároveň přicházela první kritická léta, která překonávaly jen podniky mající dobré podmínky ke zdárnému růstu. Cukrovary zanikaly především tehdy, když byly založeny v nevýhodných podnebních podmínkách pro pěstování cukrovky (jako například Řehořov, Dačice, Budišov – přes 450 m n. m., Hluchov – 340 m n. m.). Mnohé z nich byly buď zcela, nebo z větší části odkázány na nákup cizí cukrové řepy, protože v jejich okolí se pěstování řepy nedařilo; cukrovka se převážně pěstovala na velkostatecích, rolníci ji dosud neprodukovali.²² Mnohdy se k tomu přidala i neúrodná léta způsobená obdobím sucha. Proto začalo vznikat nové cukrovarnické odvětví, které se spokojovalo pouze se zpracováním sirobu na cukr. Cukrovary se začaly omezovat na výrobu sirobu, který dodávaly do „ústředních“

²⁰ Blíže ŠTĚPÁNEK, P.: *Z dějin pěstování řepy na velkostatku sokolnicko-blažejovském. K stoletému jubileu trvání sokolnického cukrovaru (1841–1941)*. Dolní Kounice 1941, s. 6–8. Na místě cukrovaru stávala předtím manufakturní koželužna na výrobu podešvové kůže z roku 1805. V této práci je cukrovar v Protivanově (1837), jehož zřizovatelem byl rovněž František Dietrichstein, uváděn až k roku 1842.

²¹ Tuto skutečnost dokládají následující čísla: v roce 1843 cukrovary v Čechách zpracovaly 345 tisíc q řepy (v roce předcházejícím jenom 141 tisíc q) a vyrobily 17 tisíc q cukru. Moravsko-slezské cukrovary zpracovaly v roce 1843 325 tisíc q cukrovky a vyrobily 16 tisíc q cukru. Ale už v roce 1844 došlo v Čechách k poklesu a zdejší cukrovary se objemem výroby dostaly za své „východní“ rivály: cukrovary v Čechách zpracovaly 309 tisíc q řepy a vyrobily 15 tisíc q cukru, kdežto moravsko-slezské cukrovary zpracovaly 321 tisíc q řepy (průměrně na jeden cukrovar připadalo necelých 20 tisíc q řepy) a vyrobily 16 tisíc q cukru; jejich výroba pak každoročně stoupala. Pro srovnání: v předlitavských zemích habsburské monarchie se v roce 1844 vyrobilo celkem 48 tisíc q cukru, takže české země se podílely zhruba 64% na předlitavské výrobě cukru (mimo české země byla nejvýznamnější produkce v Haliči – 30%). Blíže ŘÍHA, O.: *Počátky českého cukrovarnictví*. Praha 1976, s. 104–105.

²² Zásoby navážené cukrovky byly ukládány do vybudovaných jam, tzv. krechtů (těž prizmů), a aby byly chráněny před mrazy, byly přikryté vrstvou slámy a hlíny; z důvodů větrání v nich byly ponechány otvory. Zprvu se řepa prala a strouhala ručně, později mechanicky na kotoučových struhadlech. Získaná kaše se balila do plachetek a lisovala, taktó získaná šťáva se ohřívala na 60 stupňů a čistila se přidáním hašeného vápna. Poté se přidávala kyselina sirová do neutrality, načež se zahušťovala, znovu filtrovala a dále zahušťovala (zprvu na přímém ohni, později již párou) na plochých pánvích. Dostatečně zahuštěná šťáva se za stálého míchání napouštěla v chladiči do forem, kde krystalizovala, a zbylý sirob se vypouštěl. Postupně se začala více uplatňovat chemie ke zlepšení a k zdokonalení technologie výroby. Rovněž docházelo ke zvyšování denních dávek ke zpracování řepy, protože zpočátku trvaly cukrovarnické kampaně až do jarních měsíců, čímž docházelo ke ztrátám v cukernatosti řepy. Viz: VILIKOVSKÝ, V.: *Dějiny zemědělského průmyslu*. Praha 1936, s. 353–354. Těž CHALUPA, J. S.: *Strojní zařízení cukrovarů a rafinerií řepných i třtinových. Výroba těžké šťávy*. Praha 1954.

továren – sirobáren, v nichž se sirob zpracovával na surový cukr, anebo se rafinoval. V bramborářských oblastech se stávala důležitou i výroba sirobu z brambor. Značné obtíže novému průmyslovému odvětví způsobovala i nedokonalá výrobní technologie. Přesto cukrovarnictví patřilo k nejvýhodnějšímu podnikání na venkově.

Většina cukrovarů však stále ještě potřebovala silnou celní ochranu a bránila se jakémukoli daňovému břemenu.²³ O výnosnosti tohoto podnikání svědčí i fakt, že docházelo k pokusům o výrobu řepného cukru v „malém“ – tedy „podomácku“, přímo v rolnických usedlostech.

V první fázi zakladatelského období (1829–1841) projevovaly podnikatelskou aktivitu zejména pozemkové šlechtické vrchnosti a teprve na druhém místě příslušníci buržoazie. Na Moravě a ve Slezsku bylo v uvedeném období založeno 23 cukrovarů, z toho 16 pozemkovými vrchnostmi (69 %) a 7 příslušníky podnikatelských vrstev (31 %). Z 16 vrchnostenských cukrovarů jich prokázalo dostatečnou stabilitu šest, zatímco z cukrovarů založených „nešlechtickými“ příslušníky pouze dva, a to podnikateli s dostatečně silným kapitálem: v Židlochovicích to byla vídeňská velkoobchodní firma Robert a spol. a v Nových Dvorech na Veveří významný cukrovarnický podnikatel K. D. Satzger; ostatní „výrobní cukru“ coby malé a ekonomicky slabé (založené lékárníkem, familiantem, poštmistrem, barvířem apod.) brzy zanikly (jako Řehořov nebo Slavkov u Brna). Přitom nikdo z těchto podnikatelů se nehlásil k češtví.

Narůstání převahy soukromokapitalistického podnikání v moravsko-slezském cukrovarnictví (1842–1868)

Přicházejí počáteční léta 1842–1845 druhé fáze zakladatelského období, kdy nedošlo na Moravě k založení žádného nového cukrovaru. Až rok 1846 zaznamenal nový „přirůstek“ v podobě tří cukrovarů: koncem března toho roku požádal o udělení zemského továrního oprávnění k výrobě a rafinaci cukru v jihomoravském Kyjově Karl Schössler, dosavadní místní obchodník s cukrem a smíšeným zbožím; počátkem února následujícího roku mu bylo oprávnění vydáno.²⁴ V témže roce byl zřízen majitelem šebetovského panství hrabětem Moritzem Strachwitzem cukrovar v Šebetově u Boskovic, jehož produkce však byla velmi nízká; provoz „ve velkém“ byl rozvinut až po roce 1852, kdy Strachwitz obdržel tovární oprávnění k výrobě řepného cukru a současně cukrovar pronajal Louisi Walkhoffovi, a to na dobu deseti let. V roce 1846 se objevil cukrovar v severomoravském Příboře, jehož majitelem byl místní měšťan Vavřinec Černocký. Od začátku svou produkcí patřil k těm menším, takže nakonec brzy zanikl.

Následující léta 1847–1849 přinesla nový vzestup zakladatelské horečky v moravském cukrovarnictví, která také zasáhla do tvořící se průmyslové podoby velkých měst. Dosud se zakládaly cukrovary převážně v menších lokalitách nebo přímo na velkostatkářských panstvích, což

²³ Špatný stav státní pokladny habsburské monarchie však nutil státní správu připravovat zdanění; k prvnímu vážnému pokusu vlády o změnu došlo v roce 1837. Proti tomu se zvedla vlna odporu cukrovarníků, kteří argumentovali tím, že monarchie má mezi evropskými státy dosud nejnižší dovozní cla na dovoz koloniálního (třtinového) cukru. Pokus o zdanění řepného cukru, připravovaný v roce 1841 (vypršela „ochranná lhůta“ z ledna 1831), císař odmítl akceptovat. Teprve v listopadu 1849 vyšel výnos ministerstva financí o vyměřování a vybírání spotřební dávky „z cukerních výrobků vyrobených z tuzemských látek“ (z 1 q surového cukru se mělo platit 1 zlatý a 40 krejcarů, z 1 q řepy 15,6 kr.); výnos byl záhy novelizován v tom smyslu, že spotřební daň se měla vyměřovat z váhy cukrové řepy, jejíž výše se postupně zvedala. Zdanění výroby cukru vedlo cukrovary ke zdokonalování výrobního procesu i technického zařízení. Daň postupně narůstala, takže v roce 1859 činila 67 kr. z 1 q řepy. Blíže ŘÍHA, O.: *Počátky českého cukrovarnictví*. Praha 1976, s. 101–103, 106–107. Též DUDEK, F.: *Počátky řepného cukrovarnictví v Čechách*. Poděbrady 1973, s. 14–15; ŠTĚPÁNEK, P.: *Z dějin pěstování řepy na velkostatku sokolnicko-blažejovském. K stoletému jubileu trvání sokolnického cukrovaru (1841–1941)*. Dolní Kounice 1941, s. 46.

²⁴ Blíže JANÁK, J.: *Počátky podnikatelské aktivity české buržoazie na Moravě (na příkladu cukrovarnictví)*. Časopis Matice moravské, 1978, s. 299. Uvedené oprávnění bylo roku 1856 rozšířeno o tovární oprávnění k výrobě lihu.

souviselo i s praktickou stránkou – komunikační surovinovou dostupností při dopravě cukrovky do cukrovarů. Po zrušení roboty (1848) došlo také k další významné změně, a to v charakteru pěstování cukrové řepy; v počátcích se pěstovala převážně na velkostatech, nyní začíná období jejího rozšíření na rolnická hospodářství.²⁵ Současně se zlepšují podmínky pro její pěstování. Cukrovary se více budují v nových řepářských oblastech. Přitom dopravní přeprava koňskými povozy přestávala již hrát stěžejní roli při volbě sídla budoucích cukrovarnických závodů, k čemuž přispívala rozvíjející se výstavba železničních tratí. Tato skutečnost byla stále více zřejmá v následujících letech; jako příklad lze uvést rozmach výstavby cukrovarů na Hané v důsledku výstavby dráhy Brno–Přerov.²⁶

A tak hned v roce 1847 zřídil brněnský měšťanský obchodník a přísedící merkantilního a směnečného soudu Johann Putterlik nákladem 200 tisíc zlatých první cukrovar v Brně (na rohu Olomoucké ulice), zaměstnávající od svého začátku více než 200 dělníků. Putterlikův závod se v roce 1856 přeměnil na akciovou společnost a mezi významné akcionáře patřili špičkoví brněnští podnikatelé z textilnictví a velkoobchodníci, čímž se podařilo z tohoto cukrovaru vytvořit kapitálově silný podnik, který však od poloviny padesátých let stagnoval.²⁷ V témže roce (1847) se objevil díky perníkáři Franzu Ruprechtovi na předměstí Nová Ulice nový cukrovar také v Olomouci. Podobně najdeme v témže roce i první cukrovar v Moravské Ostravě, kde u jeho zrodu stál měšťan a majitel realit Anton Johann Römisch.²⁸ V srpnu 1847 (nebo snad již v roce 1845) založili v Bzenci (po zaniklém šlechtickém cukrovaru hraběnky Reichenbachové) brněnský obchodník J. Georg Holzer spolu s brněnským lékárníkem Friedrichem Kurzweilem a velkoobchodním prokuristou Vincencem Zaufalem nový řepný cukrovar.²⁹ Zahájení provozu bylo ohlášeno na září 1848. Zpočátku cukrovar pracoval jako smíšený závod, později byla rafinerie zrušena a v provozu zůstala jen surovarna.³⁰ Roku 1856 se firma přeměnila na komanditní společnost. Rozsáhlejší podnik vznikl v Rosicích u Brna na pozemcích majitele zdejšího panství svobodného pána Jana Siny; v roce 1849 byl podnik již v provozu a během první kampaně v něm bylo denně zaměstnáno 200 až 300 dělníků.

²⁵ Přitom bylo třeba překonat jistý konzervatismus rolníků vůči novotám. Převládá totiž názor, že řepa vysiluje půdu; dokladem toho je, že žádný z prvních cukrovarů nebyl například založen na Hané. V pozadí této nechuti lze však spíše tušit větší pracnost při jejím pěstování i zpracování, než vyžadovaly jiné plodiny (jako obilí). Proto bylo třeba naučit rolníky pěstovat cukrovou řepu; známá je snaha hraběte Saint-Genoise v Čelechovicích, který vypisoval odměnu v dukátech za nejvyšší sklizeň cukrovky. Zpočátku se cukrovka rozsávala z dlaně (jako obilí) nebo se sázela na záhonech ze sazenic či se sela do rýžky, dobývala se motykami, neokrouhaná se vozila domů, tam se v noci okrajovala a brzy ráno ji rolníci odváželi koňskými povozy do cukrovarů. K otázce vztahu řepného cukrovarnictví a zemědělské revoluce více DUDEK, F.: *Počátky řepného cukrovarnictví v Čechách*. Poděbrady 1973, s. 20–21. Počátky řepářství a cukrovarnictví na Hané beletristicky přibližuje Jindřich Spáčil v knihách *Láska a rebelie* (Brno 1961) a *Tisíce růží* (Brno 1966).

²⁶ Pregnantně to lze vyjádřit dobovým konstatováním, že „nachází-li se cukrovarna, která každého roku ohromných nákladů má, přímo u dráhy, požívá znamenitých výhod před podobným závodem, byť by jen o jednu míli od této vzdálen byl“. Viz: *Hospodář moravský*, 1868, č. 7–8, s. 25.

²⁷ Podrobněji: Technické muzeum v Brně: CHYLÍK, J.: *Dějiny moravského cukrovarnictví*. (Rukopis), s. 4–6.

²⁸ Srov. d'ELVERT, Ch.: *Zur Kultur-Geschichte Mährens und Oest. Schlesiens*. Teil III. Brünn 1870, s. 605; VILIKOVSKÝ, V.: *Dějiny zemědělského průmyslu*. Praha 1936, s. 41n.

²⁹ V inventáři k fondu Moravského zemského archivu v Brně (dále jen MZA) H 201 Cukrovar v Bzenci, n. p., Bzenec autoři Ivan Štarha a Blažena Jančálková na straně 1 uvádějí dataci 1845 a místo nově zřízeného cukrovaru je identifikováno „v těsné blízkosti obce Moravský Písek“. Též Technické muzeum v Brně: CHYLÍK, J.: *Dějiny moravského cukrovarnictví*. (Rukopis), s. 53.

³⁰ Podle charakteru výroby se cukrovary dělily na: surovarny (zpracovávaly řepu na surový cukr), rafinerie (čistily surový cukr dodaný surovarnami a zpracovávaly jej do konečné podoby bílého zboží – rafinády, expedovaného v podobě homolí, kostek, krystalu a moučky) a tzv. smíšené závody (tj. surovarny s napojenými rafineriemi).

Aktivita brněnských podnikatelů zasáhly i Prostějovsko. Počátkem roku 1848 požádal o tovární oprávnění k výrobě cukru v Doloplazech u Nezamyslic brněnský podnikatel a majitel známého hotelu Laurenz Padowetz.³¹ V cukrovarnickém podnikání (na rozdíl od jiných jeho aktivit v oblasti realit) však neměl příliš šťastnou ruku, protože již v roce 1851 (nebo snad 1854) tento cukrovar prodal akciové společnosti bratří Alfreda a Augusta Skeneových a Georga Hubera.

Ve Slezsku byl v těchto letech založen jen jediný cukrovar, a to v roce 1849 (někdy uváděn již k roku 1847) v Opavě obchodníkem Josefem Pohlem a společníky.

Uplynuly zhruba dva roky od založení cukrovaru v Doloplazech a v průběhu roku 1850, v bezprostřední blízkosti Brna – v Králově Poli, se začalo s výstavbou nového cukrovaru, provozovaného společností brněnských a vídeňských podnikatelů a advokátů (Methudem a Josefem Ellingerovými, A. C. Nowachem a Antonem Wondraschem); podnik byl však od počátku (1851) provázen vážnými provozními problémy, takže teprve vstupem kapitálově zdatné rodiny brněnských Bauerů do akciové společnosti (1853) došlo k zabránění krachu cukrovaru.³² Ve stejném roce (1851) vznikl na opačné straně brněnského příměstí – v Modřicích u Brna – další významný cukrovar, založený dvojicí brněnských měšťanských podnikatelů, tentokrát obchodníkem se železem Aloisem Kupkou a majitelem domu a pekařství Josefem Heinrichem Sopuchem; i v tomto případě bylo nutné kapitálově posílit fungování podniku, což se podařilo vytvořením rozsáhlé akciové společnosti, v jejíž správní radě zasedal i čelný představitel české Národní strany na Moravě JUDr. Alois Pražák.³³ K rokům 1850–1851 se připomíná rovněž založení cukrovaru v severomoravském Uničově, který však získal zemské tovární oprávnění až v květnu 1858.

K velkému zakladatelskému cukrovarnickému rozmachu došlo v moravském a v slezském prostředí na počátku padesátých let 19. století. Byly to hned roky 1851–1852, kdy můžeme zaznamenat 10 nových moravských cukrovarů, na něž navázaly ve Slezsku v roce 1852 další 3 cukrovary. Na Moravě to byly nové cukrovary v Rajhradě u Brna, v Drnholci na Mikulovsku, v Domaželicích u Přerova, v Hrušovanech nad Jevišovkou na Znojemsku, v Oslavanech u Brna, ve Zborovicích a v Kvasicích na Kroměřížsku, v Prostějově, v Bedihošti u Prostějova a také na Starém Brně. Ve Slezsku se objevil v roce 1851 přičiněním majitele opavské textilky Antona Springera druhý cukrovar v Opavě a také v roce 1851 v Bernarticích u Javorníka (iniciovány statkáři-bratry Latzelovými); k roku 1852 se také uvádí založení šlechtického cukrovaru ve Studénce. U zdejší železniční tratě tehdejší Severní dráhy císaře Ferdinanda byla zásluhou hraběte Gebharda Blüchera uvedena nová „výrobní cukru“ s rafinerií.³⁴

Společně pro ně bylo, že na jejich „rodném listě“ coby zakladatelé byli zapsáni z převážné většiny příslušníci německých průmyslových a obchodních podnikatelských kruhů z menších městských lokalit, původně působící v jiných výrobních oblastech, kteří se postupně spojovali do silnějších společností, případně z důvodu finančních nesnází převáděli své cukrovary do jiných, kapitálově zdatnějších podnikatelských sfér. Tak se začala etablovat nová seskupení – zárodky akciových společností – prosazující se do cukrovarnického podnikání. Navíc bylo potěšitelné, že na rozdíl od svých předchůdců se pak jednalo ponejvíce o kapitálově silnější

³¹ V práci ŘÍHA, O.: *Počátky českého cukrovarnictví*. Praha 1976, s. 149 je uveden jako rok založení doloplazského cukrovaru letopočet 1850.

³² V publikaci DŘÍMAL, J. – PEŠA, V. et al.: *Dějiny města Brna*. Díl II. Brno 1973, s. 290 je uváděno zahájení provozu královopolského cukrovaru rokem 1853.

³³ Blíže ŠTARHA, I.: *Akciová společnost modřického cukrovaru (k 55. výročí zastavení provozu cukrovaru v Modřicích)*. Jižní Morava, 1988, s. 218–220. Dosud jsme se nesetkali s tím, že by mezi akcionáři figurovalo jméno představitele národního hnutí; Alois Pražák byl prvním takovým případem.

³⁴ Blíže HÜBSCHER, R. ml.: *Cukrovar ve Studénce. První průmyslový podnik na území města*. Studénka 2005, s. 6.

a stabilnější cukrovarnické podniky. Toto konstatování se pokusíme přiblížit na několika konkrétních případech.

Založení cukrovaru v Rajhradě u Brna (1851) inicioval již v listopadu 1847 majitel pivovaru v brněnském předměstí Křížová ulice, dále zájezdního hostince na Olomoucké ulici v Brně a celolánu v Rajhradě Johann W. Hahn. Po prvních aktivitách se dostal do finančních potíží, a proto prodal tovární oprávnění brněnskému obchodníkovi F. A. Sautschekovi (Součkovi), jehož společníkem se záhy stal další brněnský obchodník F. Willmann. Společnost Sautscheka a Willmanna se však dostala v roce 1857 do konkursu, její majetek byl prodán veřejnou dražbou. Vše odkoupila nově vytvořená společnost pod názvem Raigerner Zuckerfabriksgesellschaft v čele s již zmiňovaným úspěšným brněnským podnikatelem Theodorem Bauerem.

Během jednoho roku (1851) byla zásluhou hraběnky Anny z Hardeggu a jejího manžela Karl Bedřicha Kammel-Hardeggera postavena rozsáhlá tovární budova cukrovaru v Hrušovanech nad Jevišovkou, takže buď ještě na samém konci roku 1851, nebo na začátku roku 1852 v ní byl zahájen provoz; cukrovar denně zpracoval asi 3 tisíce q řepy a v kampani zaměstnával zhruba 350 dělníků (z toho bylo asi 300 sezónních).³⁵

Cukrovar v Oslavanech zřídil další významný brněnský obchodník a podnikatel v plátenictví a později cukrovarnický podnikatel Karl Stummer, který se společníkem Karlem Butschkem nejdříve provozoval plátenickou firmu. Brzy se však věnovali cukrovarnictví, a to nejen na Moravě, ale i v Čechách (cukrovar v Doudlebech), na Slovensku (cukrovary v Trnavě a Topoľčanech), a dokonce i v Uhrách (v Mező-Hegyess).

Šíření cukrovky v regionu Kroměřížska významně napomohlo v roce 1851 zřízení cukrovaru v Kvasicích, spojené se jménem Němce Emanuela Proskowetze a jeho švagra Čecha Ferdinanda Urbánka, dvou budoucích významných cukrovarnických odborníků a podnikatelů.³⁶

Jedna z čelných podnikatelských a bankovních rodin v Olomouci – německá rodina Primavesi, jejíž firma byla ve spojení s obchodními domy jak v tuzemsku, tak i v zahraničí a provozovala rovněž obchodní aktivity s textilním zbožím, se pustila i do podnikání v cukrovarnictví, když se svými společníky (šumperskými textilními továrníky bratry Seidly a K. Schrötterem) založila nejdříve cukrovar v Bedihošti u Prostějova; toto „sdružení“ ve spojení s bratry Latzelovými provozovalo také již zmíněný slezský cukrovar v Bernarticích.

Druhý brněnský cukrovar na Starém Brně (v Hlinkách) zřídil Moritz Bauer (za obchodní a průmyslovou činnost povýšený v roce 1870 do šlechtického stavu), který byl původně majitelem palírny a malého statku v Rosicích u Brna. Odtud vedly jeho aktivity do Brna a k podání žádosti o vydání továrního oprávnění k výrobě řepného cukru.

Kuriozitou mezi těmito cukrovarnickými provozovny byl dozajista „minicukrovar“ v Drnholci na Mikulovsku, zřízený v roce 1851 místním perníkářem a výrobcem jemného pečiva Valerianem Koczirzem (Kočířem). Ten vyráběl cukr strojem poháněným dvěma lidmi, a to jen pro vlastní cukrářskou firmu.³⁷

³⁵ MZA, f. H 239 Středomoravská akciová společnost cukrovarnická a zemědělská, Brno, *Inventář*, s. 1. Též MZA, f. K 272 Cukrovary Uherské Hradiště, s. p., Uherské Hradiště, k. 40, inv. č. 92, *140 let cukrovarnictví v Hrušovanech nad Jevišovkou*.

³⁶ FIŠER, Z.: *Od cukru k hologramu*. Chropyně 1999, s. 21. Též MZA, f. H 199 Břeclavská rafinerie cukru, a. s., cukrovar Kvasice, *Inventář*, s. 3; KOUTŇÁKOVÁ, K.: *Plamen života*. Přerov 2010, s. 27–30.

³⁷ Stojí jistě za připomenutí, které zboží a výrobky tehdejší cukrovary dodávaly spotřebitelům na domácí trh, případně i na export. Zpráva Obchodní a živnostenské komory v Olomouci za svůj obvod 15 cukrovarů uvádí za rok 1853: surový cukr (28 %), šťávový melis (10 %), lompový (drobný) cukr (6 %), bastrový cukr (větší homole – 3 %), rafináda (čisté homole – 13 %), cukr melisový (méně čistý – 16%) a melasa (24 %); přitom ne každý cukrovar se zabýval výrobou všech uvedených druhů. Blíže HUDÍKOVÁ, L.: *Z dějin moravskoslezského cukrovarnictví se zvláštním zřetelem k zakládání rolnických cukrovarů na Haně*. Olomouc 1970. (Diplomová práce FF UP), s. 26–28.

K roku 1853 bylo na Moravě a ve Slezsku v provozu celkem 36 cukrovarů a jedna živnostenská výrobní cukru. Pokud bychom sledovali teritoriální rozmístění, pak můžeme konstatovat, že v brněnské oblasti pracovalo 14 továren, a to dvě v Brně, po jedné v Králově Poli, Rájci, Tišnově, na Veveří, v Ostrovačicích, Rosicích, Oslavanech, Modřicích, Sokolnicích, Rajhradě, Židlochovicích a Martinicích. V olomoucké skupině to bylo 11 cukrovarů: v Olomouci, Prostějově, Bedihošti, Doloplazech, Čelechovicích, Uničově, Domaželicích, Rymicích, Kvasicích, Zborovicích a Napajedlech. Mimo tyto dvě oblasti leželo dalších šest cukrovarů, a to v Kyjově, Bzenci, Hrušovanech nad Jevišovkou, Šebetově, Příboru a Moravské Ostravě. Ve Slezsku bylo v provozu pět cukrovarů: dva v Opavě, po jednom v Bernarticích, Studénce a Horní Suché.³⁸

Po zakladatelské horečce v letech 1850–1852, kdy bylo na Moravě a ve Slezsku založeno 16 nových cukrovarů, vybudovaných převážně příslušníky německé podnikatelské vrstvy, nastává zde v dalších letech tohoto desetiletí jistý útlum; došlo k otevření jen dvou cukrovarů. V roce 1854 založila akciová společnost již zmiňované olomoucké rodiny Primavesi a spol. další cukrovar v nedaleké Velké Bystřici; formální zemské tovární oprávnění jí bylo uděleno v říjnu 1857. Postupně tak byl vytvořen velký koncern s názvem Spolek moravských cukrovarníků. Své cukrovarnické podnikání dále rozšířili brněnští soukeničtí podnikatelé a obchodníci, bratři Alfred a August Skeneové, když v roce 1859 zřídili cukrovar v Přerově. Přerovský cukrovar byl prvním v českých zemích, v němž se šťáva z řepy lisovala odstředivými stroji; v roce 1867 se tovární areál zvětšil o tzv. druhý cukrovar.³⁹ Někdy v období let 1857–1859 došlo ze strany již zmiňovaného brněnského velkoobchodníka Theodora Bauera k obnovení cukrovaru v Tišnově; Bauer si pronajal prostory bývalého kláštera v Předklášteří u Tišnova, kterých se již od roku 1837 užívalo k výrobě cukru.

Naproti tomu ve Slezsku, kde dosud probíhalo zakládání cukrovarů pomaleji, vzniklo ve stejném časovém období šest nových cukrovarů. Nejprve to byly dva podniky „velkostatkářské“ – v roce 1854 statkářem Górníakem založený podnik v Dolních Tošonovicích na Těšinsku, poté (1855) v Kunčicích nad Ostravicí hrabětem Saint-Genois, a následně cukrovary založené podnikateli – o dva roky později (1857) ve Skrochovicích na Opavsku obchodníkem Eduardem Zentzytskim, o rok později (1858) v Kateřinkách u Opavy opavským dvorním radou Wilhelmem Kriegenem von Hochfelden a opavským obchodníkem Josefem Pohlem, ve stejném roce i v Osoblaze sdružením (společností) v čele s již zmíněným majitelem opavské textilky Antonem Springerem a nakonec v Opavě byla založena J. Pohlem a E. Zentzytskim rafinerie cukru pro cukrovary v Opavě, Skrochovicích a Kateřinkách. Za zmínku ještě stojí iniciativa obchodníka J. H. Golda z Moravské Ostravy, který získal v srpnu 1858 oprávnění k výrobě řepného cukru a lihu z melasy v železniční stanici Háje u Opavy.⁴⁰

Přes vznik nových cukrovarů v letech 1853–1859 docházelo ale současně k zániku několika drobných výroben, takže celkový jejich počet se na konci tohoto období dostal ke stejnému číslu, tj. 36, z nichž jich 27 bylo na Moravě (13 v brněnském kraji, 5 v olomouckém, 6 v hradištském, 2 v novojičínském a 1 ve znojenském) a 9 ve Slezsku.

Největšími cukrovarnickými podniky na Moravě a ve Slezsku byly v polovině 19. století zejména dva cukrovary, z nichž jeden svým vlastnictvím příslušel do kategorie velkostatkář-

³⁸ Srov. d'ELVERT, Ch.: *Zur Kultur-Geschichte Mährens und Oest. Schlesiens*. Teil III. Brünn 1870, s. 579–580. Těž JANÁK, J.: *Počátky podnikatelské aktivity české buržoazie na Moravě (na příkladu cukrovarnictví)*. Časopis Maticе moravské, 1978, s. 300–309.

³⁹ Blíže VOŽDA, G.: *Přerovský cukrovar 1859–1929 – připomenutí existence největší přerovské továrny 19. století*. Mínulost Přerovska. Sborník vlastivědných prací ze starších dějin, 1971, s. 50–52.

⁴⁰ CHYLÍK, J.: *Slezské cukrovary*. Slezský sborník, 1954, s. 500–501.

ských podniků, druhý pak byl typickým podnikatelsko-kapitalistickým závodem. Jejich výrobní aktivity blíže přiblížíme.

Majitelé jednoho z prvních řepných cukrovarů na Moravě a ve Slezsku – v Martinicích neda-leko Klobouk u Brna, pokřtění a nobilitovaní Židé, rytíři Augustin a Ignác Neuwallové, sice provozovali svůj závod již od roku 1836 (nebo snad 1837),⁴¹ avšak teprve začátkem roku 1838 požádali o udělení formálního zemského továrního oprávnění k výrobě řepného cukru; s tímto továrním oprávněním byla spojena řada výhod včetně tzv. panovnické ochrany. Většina cukrovarů provozovala zpočátku výrobu cukru protiprávně a cukr vyráběla na základě živnostenského oprávnění. Tovární oprávnění obdrželi martiničtí majitelé v červnu 1838. O dalším vývoji jejich cukrovaru jsme informováni jen velmi sporadicky. Víme například, že hnací silou pro tuto „fabriku“ byla voda z potoka Harasky, zadržovaná nad cukrovarem do několika rybníků; ta poháněla vodní kolo jako ve mlýně.⁴² Protože k provozu bylo třeba dostatek dřeva, které však v okolí chybělo, začali Neuwallové těžit lignit v dolech na svých statcích u Čejče a u Hovorán, který dopravovali koňskými povozy do Martinic. Byl to dostatek cukrové řepy, blízkost dolů i dostatek pracovních sil, co přispívalo k tomu, že ve čtyřicátých a padesátých letech 19. století náležel martinický cukrovar k největším a zároveň k technicky i technologicky nejvyspělejším cukrovarům na Moravě (zpracovával přes 240 tisíc centnýřů řepy); v této době byl řazen hned za židlochovický cukrovar.⁴³

Počátky cukrovaru v Židlochovicích jsou spojeny s aktivitami rodiny Robertů, pocházející z jihofrancouzského města Iséronu a vlastníci velkoobchodní dům ve Vídni. Příslušník další generace Florentin Robert zahájil svou činnost coby ředitel továrny na barvy v Himbergu u Vídne. Brzy jej však začalo zajímat podnikání v cukrovarnictví, a spojil proto své zájmy s vlastníkem židlochovického panství arcivévodou Karlem Ludvíkem. Podle uzavřené vzájemné smlouvy obdržel Florentin Robert od roku 1837 do užívání v bezprostředním sousedství zdejšího zámku dvůr Maierhof, kde byla v červnu téhož roku zahájena výstavba cukrovaru.⁴⁴ První kampaň započala 15. října 1838, avšak v září 1842 propukl v cukrovaru velký požár, který zničil všechny hlavní objekty. Brzy došlo k obnově závodu, a tím také k nárůstu zpracovávané cukrové řepy; v roce 1845 to bylo asi 250 tisíc centnýřů řepy, přičemž surovinu do tohoto cukrovaru dodávali i rolníci z okolních vesnic (v okruhu 15–20 km). Jako palivo se používalo černé uhlí, protože v okolí byl nedostatek dřeva; z tohoto důvodu firma Robert et Company zakoupila v roce 1845 železární a uhelné doly na Kladně a v Rapoticích u Zastávky, čímž se stala

⁴¹ Podle vlastivědy BUKOVANSKÝ, K. J.: *Kloboucký okres*. Brno 1909, s. 29n, měl být cukrovar založen „okolo roku 1840“.

⁴² VERMOUZEK, R.: *Diváky za feudalismu*. In: Čapka, F. et al.: *Diváky. Z dějin Habrůvky bratří Mrštíků*. Brno 1987, s. 79.

⁴³ Blíže JANÁK, J.: *Martinický cukrovar v Kloboukách u Brna 1837–1879*. In: Kordiovský, E. (ed.): *Klobouky u Brna. Město, dějiny, krajina a lidé*. Brno 1998, s. 98–104. Po maximu ve zpracování řepy koncem padesátých let následoval v martinickém cukrovaru celkový výrobní útlum, který se prohluboval po předchozí změně vlastnických práv (1856), kdy závod převzal Emanuel Neuwall. V polovině šedesátých let vedla nedobrá hospodářská situace neuwallovských podniků (k cukrovaru postupně přibyl lihovar s továrnou na výrobu kvasnic) k vytvoření akciové společnosti (1866), která však nemohla odvrátit blížící se likvidaci martinického cukrovaru; kdy cukrovar přesně zanikl, není jisté, nejčastěji se uvádí rok 1879. Konec martinického cukrovaru zachytili bratři Mrštíkové ve svém *Roku na vsi*, v kapitole „Silůvky“. Vysvětlení: 1 vídeňský centnýř = asi 56 kg. Těž ANTONÍN, L.: *Bílé zlato. Historie cukru v kostce*. Nymburk 2006, s. 78.

⁴⁴ Kromě dvora se všemi příslušnými budovami a vrchnostenskými stájemí byla zahrnuta do areálu budoucího cukrovaru i značná část okrasných zahrad. Ve smlouvě se panství zavázalo osévat ročně 400 jiter půdy (1 jitra = zhruba 0,6 ha) cukrovkou a dodávat ji do cukrovaru po 14 krejcarech za 1 vídeňský centnýř. Blíže MZA, f. H 237 Akciová společnost pro průmysl cukrovarnický Hodonín – cukrovar Židlochovice, kn. 6, inv. č. 23, *Pamětní kniha cukrovaru Židlochovice*, nestr.

nezávislá na obstarávání potřebného paliva. Postupně se cukrovar dále rozšiřoval, byl při něm zřízen i lihovar a se jménem Florentina Roberta začalo být spojováno zlepšování technologie výroby; k neznámějšímu vynálezu nejprve patřilo zkonstruování cukrovarnické odparky (1855), dodnes pojmenované po svém vynálezci.⁴⁵ V roce 1848 se v Židlochovicích usadil Florentinův syn Julius, který získal technické vzdělání na univerzitách ve Vídni a v Paříži. Ve spolupráci s otcem začaly první pokusy o zlepšení čištění šťáv a o zlepšení filtrace.⁴⁶

K dalším velkým moravským cukrovarům patřily koncem padesátých let (vedle již uvedeného martinického a židlochovického) podniky v Rosicích (s výrobní kapacitou přes 247 tisíc centnýřů řepy) a v Hrušovanech nad Jevišovkou (230 tisíc centnýřů řepy), ve Slezsku pak v Horní Suché (230 tisíc centnýřů); ostatní zpracovávaly pod 200 tisíc centnýřů.⁴⁷ Cukrovary byly stále více zakládány příslušníky měšťanských a obchodních či finančních vrstev, šlechtických a velkostatkářských zakladatelů výrazně ubývá. V cukrovarech se udržoval malovýrobní charakter, převládala v něm ruční práce. Přesto můžeme konstatovat, že na sklonku padesátých let předstihla výroba cukru u nás poprvé jeho dovoz a cukr se začal vyvážet za hranice monarchie.⁴⁸ Jeho celkový vzestup pokračoval v šedesátých letech, kdy se prosazovala intenzifikace výroby zaváděním nových, efektivnějších technologií (Robertova difuze, Jelínkova saturace a odpařování) a také postupnou koncentrací výroby.⁴⁹

Další období zakladatelské aktivity v moravském a slezském cukrovarnictví můžeme tedy zaznamenat v šedesátých letech a na počátku sedmdesátých let 19. století. Šedesátá léta představují vůbec zlatou éru cukrovarů. Podniky, které dlouho fungovaly jako nedílná součást hospodářství šlechtických velkostatků, se většinou „osvobodily“ od tohoto těsného spojení a staly se samostatným podnikatelským odvětvím, kdy se již prakticky budovaly výhradně v řepářských oblastech. Výroba cukru ovlivňovala nejen vývoj samotného zemědělství (kde se rolník po roce

⁴⁵ PROSKOWETZ, F.: *Z mládí našeho cukrovarnického průmyslu*. Listy cukrovarnické 1932, s. 14.

⁴⁶ Blíže RUBÁŠ, S.: *Vznik a vývoj Akciové společnosti pro průmysl cukrovarnický a možnosti využití ve výuce dějepisu*. Brno 2007 (rigorózní práce PDF MU), s. 140–143.

⁴⁷ Práce v cukrovarech přinášela pracovní možnosti a výdělky zejména v zimním období pro rolníky, stejně jako pro nekvalifikované pracovníky; ženy nosily v koších ze sklepa řepu do necek, tam ji košťaty praly a dále ručně okrajovaly. Muži takto připravenou řepu nosili v koších na „tribunu“ ke kruhadlu. Kvalifikovaní pracovníci vykonávali dílčí práce při čišení, filtrování, odpařování, zahušťování, krystalizaci a bělení. Jejich denní mzda byla asi dvakrát vyšší než dělníků nekvalifikovaných. Nejlépe placenou skupinou byli zkušební odborníci, jako vaříči a cukrmištrři (zpočátku zejména Němci) najímání za pevný plat na jednu nebo několik kampaní. K nim patřili též inspektoři, kteří prováděli odborný dohled nad několika cukrovarmi.

⁴⁸ HÁJEK, J.: *Cukrovarnictví*. In: Pánek, J. (ed.): *Akademická encyklopedie českých dějin*. A–C. Praha 2009, s. 372.

⁴⁹ Přímou převratnou zásah do výroby cukru přinesl v roce 1864 (1865) vynález difuse na vyluhování řepných řízků Julia Roberta v židlochovickém cukrovaru; přístroj znamenal výrazné zjednodušení výroby cukru. V letech 1865–1872 byla Robertova difuze zavedena do 129 cukrovarů v monarchii, z toho v Čechách do 97, na Moravě do 21, jako v Kroměříži (1869), ve Vrbátkách (1870), v Holici, Litovli, Šlapanicích, Podivíně (1871), ve Slavkově u Brna (1872) atd.; produkci difusérů zajišťovala brněnská továrna Friedricha Wanniecka, strojnické zařízení dodávala karlínská firma Daněk a spol. z Prahy. Postupně se uplatňovala i v cukrovarech v zahraničí, takže např. v Německu do roku 1872 bylo postaveno 64 difusí, v Rusku a Polsku 42 apod. Jelínkova saturace (1863) představovala novou metodu čištění cukrové šťávy, která se dosud „proplachovala“ vápenným mlékem a teprve potom oxidem uhličitým. Při této nové metodě oba procesy probíhaly současně. V souvislosti se zaváděním saturace se objevila konstrukce železného kalolisu (1863) Čenka (Vincence) Daňka. Blíže PODHORA, J.: *Difuze ve světle dějin*. Listy cukrovarnické, 1908–1909. JANÁK, J.: *Dějiny Moravy*. Díl III/1. *Hospodářský rozmach Moravy 1740–1918*. Brno 1999 na s. 122 uvádí k roku 1870 difusí v brněnském obvodu jen v cukrovarech Židlochovice, Staré Brno a Vyškov-Drnovice; příčina spočívala v nákladnosti investic. Podrobněji k technickým otázkám cukrovarnického průmyslu: KOPECKÝ, R.: *Stručný přehled technického vývoje českého cukrovarnictví*. Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky, 1965, s. 195–252; KOPECKÝ, R.: *Technický rozvoj našeho cukrovarnictví za posledních 80 let*. In: Stránský, J. B. (ed.): *Z vývoje české technické tvorby*. Sborník k 75. výročí založení Spolku českých inženýrů. Praha 1940, s. 136–139; KOPECKÝ, R.: *Z dějin cukrovarnického průmyslu*. Chemický obzor, 1940, s. 96–98.

1848 stal samostatným hospodářem) rozličnými změnami, kdy pěstováním cukrové řepy jako nové plodiny ubylo pastvin, získanými řízkami a chrástem z řepy se zvýšil racionální chov dobytka, což vedlo k jeho ustájení a položilo základ k mlékárenství a ke kožedělné výrobě. Současně dostatek hnojiva umožnil vyšší výnosy, zejména obilí. Výroba cukru byla i „injekcí“ pro rozvíjející se strojírenský průmysl, dodávající potřebnou technologii do cukrovarů. Měla též vliv na dobývání vápence, těžbu uhlí a nakonec i na bankovníctví, protože žádný cukrovar se neobešel bez služeb bankovních (peněžních) domů. Nově vznikající cukrovarnický průmysl zaměstnával stále více pracovních sil a přispíval k růstu životní úrovně venkovského obyvatelstva v řepářských oblastech. Velmi charakteristické pro nastávající období ve výrobě cukru bylo poznání, že je nutno zvyšovat denní zpracování řepy, aby se tak zabránilo vysokým ztrátám cukru (cukernatosti) při několikaměsíčním uložení cukrovky na skládkách (v krechtech). Dlouhé cukrovarnické kampaně trvaly často až do jarních měsíců, a neúměrně tak zvyšovaly nároky na mzdy dělníků. Proto bylo nutné výrazně zvednout produktivitu práce v cukrovařech; postupně tak cukrovarnictví ze všech průmyslových odvětví, spjatých se zemědělstvím, začalo vykazovat největší zisky.

V letech 1860–1868 přibýlo na Moravě a ve Slezsku 16 nových cukrovarů, ale protože však některé drobné provozovny současně zanikly, celkový počet cukrovarnických podniků se za uvedená léta zvýšil jen na číslo 43 (z 36 na konci padesátých let). Přitom se však v mnoha případech jednalo o významné provozy, které zakládali a provozovali majetní podnikatelští jedinci nešlechtického původu; z uvedených 16 cukrovarů jen 4 měly v „rodném listě“ uveden šlechtický původ.

Hned v roce 1861 byla mapa moravsko-slezských cukrovarů obohacena o nový „punct“. Byl jím cukrovar v Drahanovicích na Olomoucku. Zpočátku je uváděn jako majetek hraběte Augusta Sylvy-Tarouky, od sedmdesátých let jej spravovala akciová společnost v čele s tímto hrabětem, který byl vystřídán představitelem konzervativní šlechty na Moravě, hrabětem Egbertem Belcredim.

V roce 1862 vznikly hned tři cukrovary. Jednalo se zejména o cukrovarnický provoz v Břeclavi, kde místní židovští familianti David, Simon a Leopold Kuffnerové provozovali od roku 1842 emfyteutickou palírnu k výrobě likérů a rosolky. Úspěch rodiny v podnikání podnítil jejího člena Hermanna (Hirsche) k žádosti o povolení k vybudování cukrovaru; přitom se kapitálově spojil se svými příbuznými – bratrem Jakubem (majitelem pivovaru v rakouském Döblingu) a bratrancem Ignácem (majitelem pivovaru v Ottakringu, poblíž Vídně). Budova cukrovaru (postavená jako smíšený závod, tj. surovarna spojená s rafinerií) byla umístěna v blízkosti místního nádraží; od roku 1870 byl cukrovar spojen vlečkou se železnicí. Vedle cukrovaru byla zřízena i droždárna (pracovala do roku 1892). Provoz v cukrovaru byl zahájen v roce 1862. Kuffnerové pro pěstování cukrovky postupně skupovali polnosti v okolí Břeclavi (2 500 měřic) a najímali si další pozemky i dvory od knížete Liechtensteina.⁵⁰

Další dva cukrovary bychom našli v Kelčanech a v Uherském Ostrohu. Cukrovar v Kelčanech na Kyjovsku provozovala nejdříve komanditní společnost, o tři roky později přeměněná na akciovou společnost, v níž držela rozhodující podíl severomoravská podnikatelská rodina Kleiňů, která se dosud prosazovala zejména na železničních, silničních a mostních stavbách, v oblasti železářství i těžbě uhlí.

⁵⁰ Kuffnerové si najali Velký dvůr v Břeclavi, Jánský dvůr ve Staré Břeclavi, dvory Lanšdorf (Ladná), Prechov u Moravského Žižkova, Široký dvůr, Hrušky, Velké Bílovice (a Podvín sami vybudovali v roce 1870); tím se vedle Liechtensteinů stali největšími držiteli půdy na Břeclavsku. Blíže SMUTNÁ, K.: *Cukrovarnictví v Břeclavi*. In: Kordiovský, E. – Klanicová, E. (edd.): *Město Břeclav*. Brno 2001, s. 191–194. Těž RUBÁŠ, S.: *Vznik a vývoj Akciové společnosti pro průmysl cukrovarnický a možnosti využití ve výuce dějepisu*. Brno 2007 (rigorózní práce PdF MU), s. 68–69.

Naproti tomu cukrovar v Uherském Ostrohu ovládli cukrovarnickí podnikatelé, břeclavští bratři Abraham a Hermann Mayové spolu s Davidem Spitzerem a Adolfem Popperem; jako spoluzakladatel je uváděn i majitel panství kníže Liechtenstein. Mayové předtím měli v nájmu větší hospodářství v Pozořicích u Brna, spojené s lihovarem a pivovarem.⁵¹

V březnu 1863 měla být kapitálem olomouckého podnikatele a bankéře Moritze Primavesiho dokončena (vedle mlýna) stavba cukrovaru v Hulíně, takže na podzim téhož roku byla v něm zahájena první řepná kampaň.⁵² Podnik se stal později součástí akciové společnosti (spolku) Verein mährischer Zuckerfabriken.

Zhruba měsíc před vybudováním hulínského cukrovaru se konala porada českých rolníků z blízkého okolí, která jednala o zřízení rolnického cukrovaru u místního nádraží. Bylo ujednáno, že budoucí akcionáři by měli být výhradně katolického vyznání (tím se zřejmě mělo zabránit vstupu židovským podnikatelům) a všichni zaměstnanci pak Čechy. Žádost o schválení stanov a povolení k založení akciové společnosti však úřední místa zamítla.⁵³ Akciový kapitál společnosti mělo původně tvořit 400 tisíc zlatých rozdělených do akcií po 1 tisíci zlatých, brzy však došlo k snížení akciového kapitálu na 150 tisíc zlatých rozdělených do akcií v nominální hodnotě 300, 500 a 1 000 zlatých. Se stavbou se mělo započít na jaře 1864, proti tomu se však postavilo vedení města. Hulínský „pokus“ byl prvním případem (byť neúspěšným) zakladatelské aktivity českých venkovských (rolnických) podnikatelských kruhů na Moravě. Zdejší české rolnictvo bylo konzervativnější a opatrnější; k posílení jejich aktivit došlo počátkem šedesátých let – po vydání říjnového diplomu (1860), po přijetí únorové ústavy (1861) a také po slavnostech jednak v Brně a jednak na Velehradě u příležitosti tisíciletého výročí příchodu sv. Cyrila a Metoděje na Moravu.⁵⁴

Následující rok 1864 se stal zakládajícím pro další tři nové cukrovary na jižní Moravě: v Bzenci, v Rohatci a ve Ždánicích. Cukrovary v Bzenci a v Rohatci u Hodonína náležely bratrské dvojici německých podnikatelů Karlu a Rudolfovi Auspitzovi. Založení cukrovaru ve Ždánicích je uváděno k roku 1864, podnik však patrně vznikl již k roku 1862 na liechtensteinském velkostatku Bučovice-Ždánice na místě někdejší potašové huti. Cukrovar si pronajala na období let 1869–1889 spolu se dvory náležejícími k panství spolu s pivovarem a lihovarem ve Ždánicích akciová společnost, skládající se ze dvou podnikatelských rodin – Kleinů a Seidlů a podnikatelů Aloise Scholze a Eduarda Mickla.

Podobně vznikla v roce 1865 akciová společnost Jaronowitz Zuckerfabriks-Aktiengesellschaft, která převzala cukrovar v Dubňanech u Hodonína, jehož založení je uváděno již k roku 1858; akcionáře tvořili převážně slezští podnikatelé z Opavska a ze severní Moravy.

⁵¹ RUBÁŠ, S.: *Vznik a vývoj Akciové společnosti pro průmysl cukrovarnický a možnosti využití ve výuce dějepisu*. Brno 2007 (rigorózní práce PdF MU), s. 131.

⁵² Údaje o založení tohoto podniku (někdy označovaného jako „Hulín I“ nebo též „starý“ cukrovar) se poněkud rozcházejí: v monografii jsme převzali dataci ze studie JANÁK, J.: *Počátky podnikatelské aktivity české buržoazie na Moravě (na příkladu cukrovarnictví)*. Časopis Matice moravské, 1978, s. 312, která vychází z publikace Hulín. *Dějiny a přítomnost města*. Brno 1974, s. 66. V publikaci VILIKOVSKÝ, V.: *Dějiny zemědělského průmyslu*. Praha 1936, s. 365 je uváděn jako rok zřízení cukrovaru letopočet 1861, naopak d'ELVERT, Ch.: *Zur Kultur-Geschichte Mährens und Oest. Schlesiens*. Teil III. Brünn 1870, s. 617 posouvá letopočet na další rok (1862). Blažena Jančalková uvádí v inventáři k fondu MZA H 178, pocházejícím z roku 1983, jako rok založení letopočet 1871.

⁵³ Na žádosti se objevila jména několika hulínských měšťanů a rolníků z okolí, jako například zemského a později i říšského poslance a starosty ze Záhlinic Františka Skopalíka a zemského advokáta a poslance zemského sněmu z Kroměříže dr. Jana Kozánka. Význačná role na tomto projektu náležela i Hospodářské jednotě záhlinicko-kvasické, založené právě zásluhou Františka Skopalíka v červenci 1861. Blíže FIŠER, Z.: *Hospodářská jednota záhlinicko-kvasická (1861–1912)*. Chropyně 1997, s. 41–82. Též SKOPALÍK, F.: *Zpráva o činnosti a jednáních hospodářské filiální jednoty záhlinicko-kvasické od jejího počátku až do konce roku 1862*. Brno 1863.

⁵⁴ Srov. DUREC, I.: *Cyrlometodějské slavnosti v roce 1863 v Brně, jejich přípravu a průběh*. Jižní Morava, 1995, s. 51–64.

Firma bratří Latzelů (provozující již cukrovar v Bernarticích ve Slezsku) společně s rodinou Kassnerů založila v roce 1866 cukrovar ve Velkých Pavlovicích na Hustopečsku, který zpracoval za kampaň (od konce září do března) zhruba 150–200 tisíc centnýřů řepy.⁵⁵

O rok později (1867) byly založeny na Moravě také tři cukrovary: v Lipníku, Chropyni a v Hejčíně. Spojením čtyř členů podnikatelské rodiny Schoellerů, dvou bratrů Skeneů a vídeňského velkoobchodníka Karl Borksteina do akciové společnosti se podařilo dát dohromady akciovou společnost s kapitálem 500 tisíc zlatých, která začala provozovat cukrovar v Lipníku nad Bečvou. Již po pěti letech (1872) došlo ke zřízení zvláštní rafinerie v Břeclavi, která znamenala racionálnější oddělení výroby surového cukru od rafinády; tím se vytvořila akciová společnost lipnicko-břeclavských cukrovarů se sídlem v Lipníku a ve Vídni.

Rovněž cukrovar v Chropyni na Prostějovsku byl provozován akciovou společností; brzy představoval jeden z největších smíšených závodů na Moravě vyrábějící všechny druhy bílého zboží.⁵⁶ Bratři Abraham a Hermann Mayovi, částečně ovládající cukrovar v Uherském Ostrohu, připojili ke svému majetku další dva cukrovary: v roce 1867 to byl závod v Hejčíně u Olomouce, když již předtím zde vyráběli líh a lisované kvasnice, a o rok později (1868) cukrovar v Uherském Hradišti.

V témže roce (1868) došlo z iniciativy majitele drnovického panství barona Jana Mundyho k založení cukrovaru ve Vyškově. O náklady spojené s výstavbou tohoto závodu se dělilo několik společníků, zejména pak rytíř Theodor Offermann, který se také stal hlavním společníkem nově vzniklé komanditní společnosti; tento závod pod názvem Drnovický cukrovar Offermann a spol. fungoval až do roku 1924, kdy byla komanditní společnost změněna na akciovou společnost. Závod byl založen jako surovarna, k cukrovaru náležely propachtované dvory ve Vyškově a v okolí.⁵⁷

V roce 1868 vznikl také nový cukrovar ve Slezsku. Byl založen ve Velkých Kunčicích u Fryštátu majitelem velkostatku hrabětem Saint-Genoisem. V samotné Opavě byly již v roce 1864 schváleny stanovy Opavské akciové společnosti rafinerie cukru, které zřídily ve městě již zmíněnou rafinerii cukru.

Těmito podniky se přiblížilo zakladatelské (gründerské) období cukrovarnictví na Moravě a ve Slezsku ke svému vyvrcholení. V této druhé fázi (1842–1868) bylo na Moravě a ve Slezsku zaznamenáno 51 nově zřízených cukrovarů, z nichž jen 10 (19 %) bylo šlechticko-velkostatkářského původu, kdežto zbylých 41 (81 %) bylo financováno podnikatelsko-obchodnickými kruhy: velkoobchodníky, obchodníky, majiteli palíren a továren na likéry, perníkari apod. To dokumentuje zásadní obrat ve vlastnických vztazích v oblasti moravsko-slezského cukrovarnictví. Přitom v mnoha případech stabilnější podniky od padesátých let vděčí za svou pokračující existenci vytvářeným akciovým (nebo jiným) společnostem. Tuto skutečnost si přiblížíme na několika příkladech: brněnský cukrovar založený obchodníkem J. Putterlikem (1847) odstupuje v roce 1856 podnik nově zřízené akciové společnosti s kapitálem 740 tisíc zlatých nebo

⁵⁵ Blíže ČAPKA, F.: *Velké Pavlovice mezi dvěma osmačtyřicátými léty (1848–1948)*. In: Kordiovský, E. et al.: *Město Velké Pavlovice*. Velké Pavlovice 2002, s. 116. Též NEKUDA, V. (ed.): *Břeclavsko*. Brno 1969, s. 229.

⁵⁶ Podrobněji: FIŠER, Z.: *Od cukru k hologramu*. Chropyně 1999, s. 11–31. Viz též JANÁK, J.: *Počátky podnikatelské aktivity české buržoazie na Moravě (na příkladu cukrovarnictví)*. Časopis Matice moravské, 1978, s. 315. Oba autoři uvádějí jako datum založení chropynského cukrovaru rok 1867, přičemž první kampaň zde měla začít na podzim 1868. Naproti tomu Technické muzeum v Brně, CHYLÍK, J.: *Dějiny moravského cukrovarnictví*. (Rukopis), s. 21, podobně jako MZA, f. H 164 Chropynský cukrovar, a. s., Chropyně, *Inventář*, uvádějí založení závodu k roku 1868 (uvedení do provozu); totéž najdeme v práci PEŘINKA, F.: *Vlastivěda moravská. Okres Kroměříž. Část I*. Brno 1911, s. 77.

⁵⁷ Blíže *Cukrovar Vyškov – 100 let trvání. 1868–1968*. Vyškov 1968, s. 5–6. Též MZA, f. H 162 Vyškovský cukrovar, a. s., Vyškov, *Inventář*, s. 9.

nedaleký cukrovar v Králově Poli musel být již tři roky po svém vzniku (1850) sanován kapitálem brněnské silné velkoobchodní firmy T. Bauer, podobně jako modřický cukrovar (1851) byl o pět let později předán akciové společnosti s kapitálem 550 tisíc zlatých. Ukazovalo se, že vzrůstá kapitálová účast důležitých brněnských i vídeňských velkoobchodních domů (jako firem Gomperz, Herčiny, Kafka, Skene, Robert, Schoeller, Auspitz) a také olomoucké velkoobchodní rodiny Primavesi. Na rozvoji moravsko-slezského cukrovarnictví se také podíleli brněnští (Flesch, Holzer, Stummer, Waschitz), ostravští (Gold) a opavští obchodníci (Pohl).

Od padesátých let začínají do cukrovarnictví investovat i ti průmyslníci, kteří dosud úspěšně podnikali v jiných odvětvích; takovými byli A. Skene či J. Gomperz (majitelé prosperujících soukenických továren v Brně) nebo další brněnští „textiláci“ J. Teuber a L. Haupt, podobně jako mimobrněnské podnikatelé v textilu (Seidel, Hönig, Gröger) nebo ve stavebnictví (Kleinové). Poněkud překvapivé je konstatování o poměrně malém angažování židovských podnikatelů v cukrovarnictví (mimo rodiny brněnských Bauerů, břeclavských Kuffnerů či Mayů). Z hlediska teritoriálního pocházeli podnikatelé zejména z Brna, Vídně, Olomouce a také ze Šumperka (Kleinové, Latzelové, Seidlové atd.). Po národnostní stránce (až na výjimky jako cukrovar v Příboře, v Prostějově nebo v Kvasicích s českými zakladateli) ovládali cukrovary na Moravě a ve Slezsku němečtí kapitálově silní podnikatelé, z nichž mnozí investovali i do cukrovarů na Slovensku a v Uhrách (brněnští podnikatelé v Trnavě, břeclavští Kuffnerové v Diosegu, Stummer postavil cukrovary v Topolčanech, v Trnavě a v Mező-Hegyess, brněnský M. Löw Beer zřídil surovarnu v Uherské Vsi).⁵⁸

Období svépomocných rolnických akciových společností (1869–1873)

Po vzoru velkostatkářů začali od počátku šedesátých let velcí a střední rolníci v úrodných oblastech kapitalizovat svá hospodářství, začali se zaměřovat nejen na pěstování dobře placených technických plodin pro přidružený potravinářský průmysl velkostatkářů a nečeské buržoazie, ale zároveň se začali zajímat o možnosti přímé kapitálové účasti na tomto výnosném podnikání, hlavně na cukrovarnictví.⁵⁹ Současně s tím vzrůstala mezi řepaři nespokojenost s podmínkami pěstování a prodeje cukrové řepy. Rolníci si uvědomovali, že oproti majitelům cukrovarů mají málo práv, že jsou jim vydáni napospas, a začali usilovat o zakládání vlastních rolnických cukrovarů v podobě akciových společností.⁶⁰ V letech 1869–1873 (tedy v době hospodářské konjunktury), v třetí fázi zakladatelského období, zahájilo v českých zemích činnost kolem 80 rolnických cukrovarů (z toho v Čechách 70), z nichž plné tři čtvrtiny byly v českých rukou. Byl to dozajista pozitivní rys, který vypovídal o sílící roli českého cukrovarnictví; ze všech cukrovarů v habsburské monarchii bylo tehdy 87 % v provozu v českých zemích a zpra-

⁵⁸ Srov. VILIKOVSKÝ, V.: *Dějiny zemědělského průmyslu*. Praha 1936, s. 369n. Těž JANÁK, J.: *Počátky podnikatelské aktivity české buržoazie na Moravě (na příkladu cukrovarnictví)*. Časopis Matice moravské, 1978, s. 326–328.

⁵⁹ Blíže DUDEK, F.: *Vývoj cukrovarnického průmyslu v českých zemích do roku 1872*. Praha 1979, s. 111n.

⁶⁰ S tím souvisely prosazující se myšlenky zemědělského svépomocného družstevnictví, které k nám pronikaly ze západoevropských zemí (Velké Británie, Francie, Německo). Akciová společnost představovala kapitálovou obchodní společnost se základním jměním, které bylo rozvrženo do určitého počtu akcií o stanovené hodnotě. Základní jmění společnosti se skládalo z vlastního kapitálu, vytvořeného ze zaplacených akcií, z rezervních fondů a z úvěrů. Koupí akcií se každý rolník mohl stát podílníkem společnosti čili akcionářem, čímž získával část celkové hodnoty společnosti. Měl právo dividendy a hlas na valné hromadě společnosti, kde se hlasovalo podle počtu akcií; vliv malých akcionářů byl zanedbatelný, rozhodující slovo měl vlastník majoritního balíku akcií. Zpočátku byly akciové společnosti zakládány na základě císařského patentu č. 253 ze dne 26. listopadu 1852, který umožňoval zřizování výrobních, obchodních a úvěrních spolků. Jejich stanovy muselo schválit místodržitelství a ministerstvo vnitra a poté stačil zápis do rejstříku při obchodních soudech.

covávalo se v nich 88,6 % cukrové řepy vypěstované v celé říši. Větší aktivitu než české rolnictvo na Moravě však vykazovali rolníci v Čechách, kde bylo již v letech 1863–1864 založeno šest rolnických cukrovarů.⁶¹

Vedle toho se však tyto cukrovary potýkaly s „dětskými nemocemi“. Často byly zakládány velmi rychle až překotně a lehkomylně, mnohdy s nedostatečným upsaným akciovým kapitálem. Mnohý cukrovar od počátku začínal s dluhy, protože složené peníze mu nestačily křít vydání za stavbu. Při takovém ukvapeném růstu rolnických cukrovarů chyběli dostatečně schopní a zkušení řídicí a techničtí pracovníci. Ne vždy bylo zajištěné dostatečné množství cukrovky. U rolníků-akcionářů převládalo přesvědčení, že od okamžiku získání úvěru bude automaticky následovat výplata dividendy; tím se cukrovary dostávaly do finančních problémů, protože narůstal provozní kapitál (přispíval k tomu zejména nezodpovědný nárůst cen řepy pro rolníky a pohyblivé ceny cukru na trhu). Úrok z těchto půjček předem pohlcoval případný zisk. Často docházelo k navýšení dosavadního kmenového kapitálu vydáním dalších akcií. Neutěšený hospodářský stav se pak nezdědky promítal i do vztahu akcionářů ke správním orgánům. Vzájemné osočování a nedůvěra nebyly ničím výjimečným.

České rolnické cukrovary měly vedle národohospodářského efektu nemalý význam i v rovině národnostní, protože se snažily oslabit dosud převažující monopol cukrovarů v německých rukou. Čeští podnikatelé pod vlivem tradičních stereotypů důvěřovali hlavně investicím do pozemků. Proto se zemědělské podnikání propojené s potravinářskou výrobou stávalo rozhodující sférou opožděného nástupu české národní buržoazie. Souviselo to s agrárním charakterem českého vnitrozemí na Moravě, s nižší kapitálovou náročností a rychlejším obratem kapitálu v zemědělství i v potravinářství ve srovnání s jinými odvětvími. Za baštu nastupujícího českého podnikání bylo od poloviny šedesátých let 19. století považováno právě rychle se rozvíjející řepné cukrovarnictví (spolu s modernizovaným pivovarnictvím).⁶²

Tomu mělo napomáhat vytváření záloženských spolků a také budování svépomocných výrobních i spotřebních spolků; nepřímou lze uvést i několik pokusů o založení českých akciových bank na Moravě. „Záložní pokladnice“ zde vznikaly od počátku šedesátých let podle vzoru Schulze-Delitsche; do roku 1873 bylo založeno na Moravě a ve Slezsku 143 záložen, z nichž zejména rolnické sehrály důležitou roli při zakládání a úvěrování rolnických akciových cukrovarů. Německé akciové banky na Moravě byly svými úvěrovými podmínkami pro začínající český zemědělský průmysl (i pro pivovary, lihovary, sladovny apod.) nepřijatelné, a ten se proto často obracel s žádostí o úvěr k Živnostenské bance v Praze nebo k některým kapitálově silným záložnám do Čech.⁶³

⁶¹ HÁJEK, J.: *Cukrovarnictví*. In: Pánek, J. (ed.): *Akademická encyklopedie českých dějin*. A–C. Praha 2009, s. 372. Též DUDEK, F.: *Vývoj cukrovarnického průmyslu v českých zemích do roku 1872*. Praha 1979, s. 138.

⁶² Blíže DUDEK, F.: *Iluze a mýty spojené s hospodářskou emancipací českého národa*. In: *Půl století hospodářských dějin*. Sborník k 75. narozeninám prof. Ing. V. Průchy, CSc. Praha 2007, s. 73.

⁶³ První záložna na Moravě byla zřízena v Přerově (1861), rolnická záložna pak o dva roky později (1863) v Dubanech; propagátorem rolnických záložen a vůbec zemědělského družstevnictví na Moravě byl profesor chemie a přírodopisu olomoucké reálky Jan Rudolf Demel. Srov. REICH, E.: *Jan Rudolf Demel*. In: *Zemědělství buditelé*. Praha 1937, s. 275–300; též KRAVÁČEK, F.: *Nástin organizační a podnikatelské činnosti českého rolnictva na střední Moravě ve 2. polovině 19. století*. Sborník prací Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Historie, 3, 1976, s. 5–56; KRAVÁČEK, F.: *Organizační a podnikatelská činnost české agrární buržoazie na počátku 20. století (1896–1914)*. Hospodářské dějiny, 1982, s. 315–402; též WENZL, F.: *Profesor Jan Rudolf Demel 1833–1905. První průkopník zemědělského družstevnictví na Moravě*. Brno 1935; WENZL, F.: *Význam profesora J. R. Demela v dějinách zemědělského družstevnictví*. Praha 1936. Blíže JANÁK, J.: *Počátky moravských záložen a úvěrování průmyslu do roku 1873*. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, C 34, 1987, s. 71–81; JANÁK, J.: *Úvěrování moravského průmyslu od počátku 60. let 19. století do roku 1880*. Časopis Matice moravské, 1986, s. 63–90; JANÁK, J.: *Úvěrování průmyslu na Moravě do počátku šedesátých let 19. století*. Časopis Matice moravské,

Po hulínském neúspěšném pokusu o zřízení rolnického akciového cukrovaru (1863) došlo o tři roky později (1866) k podobné aktivitě na Hané, a to v jedné z národnostně silné české vesnici – v Příkazech u Olomouce; i zde nakonec zůstalo jen u pokusu (nezřízení cukrovaru bylo zdůvodňováno nedostatkem vody). I další pokus na střední Moravě byl neúspěšný, tentokrát v Olomouci (poblíž hlavního nádraží), a to zejména pro odpor zdejší městské rady a majitelů blízkých cukrovarů ve Velké Bystřici a v Hejčíně. Podobně zůstalo koncem šedesátých let jen u pokusů i v jiných lokalitách Moravy. Bylo tomu tak v Malenovicích na Uherskohradištsku, v Uherském Ostrohu, v Uherském Brodě, v Hulíně, v Kojetíně, v Moravském Krumlově a také v nedalekých Hostěradicích, stejně jako v Újezdě na Židlochovicku, v Ivanovicích na Hané, v Dřevohosticích a v Drásově na Tišnovsku. Důvody nezdaru byly rozličné, většinou však spočívaly v problémech s přijetím stanov, v rozporech mezi budoucími akcionáři a mnohdy i v malém zájmu místních rolníků.

V regionu Hané se stalo úspěšné až zřízení prvního cukrovarnického rolnického podniku v Kroměříži; iniciátorem jeho založení byla Hospodářská jednota záhlinicko-kvasická v čele s jejím předsedou dr. Janem Kozánkem a starostou v Záhlinicích Františkem Skopalíkem, přičemž finanční záštitu tvořily dvě městské záložny – v Kroměříži a v Holešově. K ustavení akciové společnosti s názvem První moravský akciový cukrovar v Kroměříži došlo v listopadu 1868, když mezi akcionáři z města Kroměříže byli uvedeni i rolníci z okolních obcí, případně i příslušníci jiných profesí (ze 416 akcionářů jich bylo jen 290 rolníky). K slavnostnímu otevření cukrovaru došlo 10. října 1869. Jeho zprovoznění se za účasti asi pěti tisíc osob stalo velkou národní slavností. Závod byl založen v době konjunktury, kdy domácí výroba zatlačila dovoz cukru ze zámorí, avšak „nic dobrého netrvává věčně“, což se potvrdilo i v tomto případě; zakrátko (v letech 1872–1873) cukrovar v důsledku nedostatku vlastních finančních prostředků prodělával složité období. Rolničtí akcionáři z obavy o svůj majetek vložený do podniku začali odprodávat akcie do „cizích“ rukou; funkcionáři cukrovaru tyto akcie sami odkupovali, a tak se stalo, že kroměřížský závod, nesoucí název „rolnický“, přešel postupem času do nerolnických rukou.⁶⁴

O rok později (1870) byla zřízena druhá podobná „cukrovarna“ na Hané, a to ve Vrbátkách nedaleko Prostějova, tentokrát skutečně „rolnická“; Vrbátky byly zvoleny za místo nového cukrovaru z toho důvodu, že ležely na nově budované železniční trase Nezamyslice–Olomouc. O založení cukrovaru se zejména přičinil profesor Jan Rudolf Demel, který se také stal prvním předsedou jeho správní rady. Vlastních přípravných kroků se ujala Rolnická záložna v sousedních Dubanech. Základní kámen ke stavbě byl položen koncem května 1870. V prosinci téhož roku byl závod slavnostně otevřen a krátce nato zahájil první řepnou kampaň. Podobně jako kroměřížský závod zápasil od prvních let své existence se značnými finančními problémy.⁶⁵

Od roku 1868 podnikali rovněž ve Slezsku rolníci-pěstitelé cukrovky akce k založení vlastního cukrovaru. Za pomoci hraběte Wilczka byly vyřízeny nezbytné formality, takže v katastru města Opavy se objevil další cukrovar (vedle již tří cukrovarů ve městě: v Krnovské ulici, v tzv. Parku a rafinerie cukru v Těšínské ulici), a to v příměstských Vávrovicích. Právně byl cukrovar akciovou společností vedenou česky a německy, s protokolárním názvem Rolnická akciová spo-

1985, s. 244–267. Těž WENZL, F.: *Dějiny založení a ostatního družstevního podnikání na Moravě do roku 1885*. Praha 1937.

⁶⁴ Blíže *100 let řepářství a cukrovaru v Kroměříži*. Kroměříž 1969, nestr. Těž FIŠER, Z.: *Hospodářská jednota záhlinicko-kvasická (1861–1912)*. Chropyně 1997, s. 76–77; též MZA, f. H 163 První moravský rolnický akciový cukrovar v Kroměříži, *Inventář*, s. 5–6.

⁶⁵ MZA, f. H 160 Rolnický akciový cukrovar a rafinerie cukru, Vrbátky, *Inventář*, s. 3. JANÁK, J.: *Počátky podnikatelské aktivity české buržoazie na Moravě (na příkladu cukrovarnictví)*. Časopis Matice moravské, 1978, s. 320 uvádí jako datum zřízení cukrovaru ve Vrbátkách rok 1869.

lečnost pro vyrábění cukru z řepy ve Vávrovicích. Cukrovar od ledna 1870 vyráběl zboží pro obchod, zejména pilé, konkasé a velké a malé homole, později také kostky, krupici a moučku.⁶⁶

Zhruba o více než jeden rok později se objevil na Moravě další rolnický cukrovarnický podnik, a to v Holici u Olomouce, kde došlo v roce 1869 ke spojení akcionářů z Příkazu s olomouckou skupinou (akciový kapitál měly tvořit 2 tisíce akcií po 200 zlatých, tj. 400 tisíc zlatých); samotný provoz v cukrovaru byl slavnostně zahájen v listopadu 1871. Zahájení kampaně přitom předcházelo také vysvěcení cukrovaru. Holický cukrovar byl od počátku kapitálově slabý, a přesto za pomoci účetních triků vyplatil hned po první kampani svým akcionářům divienda; s finančními problémy se potýkal i v dalších letech.⁶⁷

V oblasti Hané byl ještě vybudován rolnický akciový cukrovar v Litovli, jehož první kampaň byla zahájena v prosinci 1871. Finanční záštitu cukrovaru poskytovala od jeho založení místní rolnická záložna (1869) a také Hospodářská jednota v Olomouci. Základní kapitál společnosti byl vyčíslen na 200 tisíc zlatých, což byla průměrná velikost mezi akciovými cukrovary; tento kapitál měl být získán vydáním 1 000 kusů akcií po 200 zlatých. Aby nezůstali stranou ani drobní rolníci, byly vydány i akcijní podíly po 100 zlatých (tzv. půlakcie) a byla stanovena povinná dodávka na každou akcii ve výši 112 q řepy. Mezi akcionáři byli rolníci jak z Litovelska, tak i z Uničovska, a to bez rozdílu národnosti. Hned po prvních dvou kampaních se však cukrovar dostal do finančních problémů, protože prodej akcií neprobíhal podle představ a samotná výstavba závodu stála téměř dvakrát více, než byl upsaný akciový kapitál. Vydáním nových 500 akcií mělo dojít ke zvýšení dosavadního kapitálu na 300 tisíc zlatých; vedle toho byla vyhlášena povinná půjčka 60 zlatých na jednu akcii.⁶⁸

Dosavadní projektované a zřízené rolnické akciové cukrovary se nacházely mimo oblast jižní Moravy; první v tomto regionu vznikl takový podnik v Podivíně u Břeclavi. Na konci roku 1868 (11. prosince) požádali zdejší rolníci spolu s rolníky z okolních obcí a s několika místními měšťany a duchovními o povolení k přípravným pracím ke zřízení rolnického akciového cukrovaru v Podivíně; žádost podepsali mj. významní činitelé českého národního života na jižní Moravě – poslanec zemského sněmu E. Kornyšl z Rakvic, starosta ze sousedních Velkých Bílovic V. Lebloch a starosta F. Bezděk z Kobyli. Základní kapitál akciové společnosti tvořilo 300 tisíc zlatých rozdělených do tisíce akcií po 300 zlatých (s možností zvýšení na 500 tisíc zlatých). Vlastní stavba započala v roce 1870, o rok později (1871) pak přišla první kampaň.⁶⁹ Po prvních dvou úspěšných letech přišlo období úpadku a dluhů, kdy se v průběhu roku 1873 dostala

⁶⁶ Blíže *Padesát kampaní nového cukrovaru v Opavě-Vávrovicích. 1953–2003*. Opava 2003, s. 3–5. Též Zemský archiv v Opavě, f. Rolnický akciový cukrovar Opava-Vávrovice, Josef Gebauer, k. 24, inv. č. 303. Pilé = druh bílého cukru v nepravidelných drobných kusech; konkasé = sekané nebo lámané homole cukru.

⁶⁷ Na založení holického cukrovaru se významně podílel již připomenutý prof. Demel. Srov. JANÁSEK, J. – VAŇÁK, I.: *Sto let cukrovaru v Holici u Olomouce*. Olomouc 1971, s. 7–8. Též ROUČA, V.: *Dějiny rolnického podniku na příkladu cukrovaru v Holici u Olomouce*. Brno 2007. (Bakalářská práce FF MU), s. 13–17; HUDÍKOVÁ, L.: *Z dějin moravskoslezského cukrovarnictví se zvláštním zřetelem k zakládání rolnických cukrovarů na Hané*. Olomouc 1970. (Diplomová práce FF UP), s. 52–65.

⁶⁸ Podrobněji VIKTORÍK, M.: *Litovelský cukrovar. Dějiny podniku od jeho založení až do současnosti*. Litovel 2005, s. 12–19. Též VAŇÁK, B.: *Sto let výroby bílého zlata v Litovli 1871–1971*. Litovel 1971.

⁶⁹ K charakteristice ovzduší, v němž myšlenka na zřízení podivínského rolnického akciového cukrovaru vznikala, se často uvádí i aktivity spojované s tzv. tábory lidu (1868–1871); dne 4. června 1869 se takový tábor sešel v nedalekém háji Podoxi u sousedních Rakvic. Za iniciátora myšlenky zřídít v Podivíně cukrovar bývá také někdy označován spolek Břetislav, „spolek pro orb, národní hospodářství a průmysl v Podivíně“. Blíže REŽNÝ, H.: *Rolnický akciový cukrovar v Podivíně*. In: Kordiovský, E. (ed.): *Podivín. Vlastivědný sborník jihomoravského města. Podivín 1997*, s. 241–244. Ve studii JANÁK, J.: *Cukrovar v Podivíně – jeden z nezdařených pokusů o rolnický akciový podnik*. In: Kordiovský, E. (ed.): *Podivín. Vlastivědný sborník jihomoravského města. Podivín 1997*, s. 236 je uvedena datace tábora lidu 4. července 1869.

akciová společnost do konkursu; podnik koupila v dražbě jakožto největší věřitel strojírna pražské firmy Daněk a spol., která jej prodala karlínskému purkmistrovi Josefu Götzlovi. Cukrovar tak zůstal v českých rukou a v dalších letech úspěšně prosperoval.⁷⁰ Podivínský cukrovar byl pouze jedním z akciových rolnických cukrovarů, které nepřečkalý hospodářskou krizi po roce 1873.

Uplynul rok od uvedení do provozu podivínského cukrovaru a na jižní Moravě začal pracovat druhý akciový rolnický cukrovar, tentokrát ve Slavkově u Brna. Od svého založení (1872) byl provozován pod firmou Akciová továrna na cukr a líh; původně jako rolnický cukrovar byl v roce 1876 prodán v exekuční dražbě První českomoravské továrně na stroje, následně pak jej v roce 1878 koupil Heřman Redlich, syn spoluzakladatele cukrovaru ve Zborovicích, který jej v roce 1886 rozšířil o rafinerii.⁷¹

Rok 1872 se rovněž stal významným pro oblast Pohořelicka, protože v tomto roce došlo ve Vranovicích k založení dalšího rolnického akciového cukrovaru na jižní Moravě. Kromě rolníků z okolních vesnic se na podniku podíleli i činitelé Národní strany z Brna, jako například J. S. Wurm. Zdejší cukrovar (na rozdíl od podivínského) vzdoroval konkurenci podstatně déle; teprve v roce 1884 byl prodán Živnostenské bance v Praze a po dvou letech přešel do majetku České společnosti pro průmysl cukrovarnický v Praze.⁷²

Z rámce rolnických cukrovarů se poněkud vymyká cukrovar ve Šlapanicích poblíž Brna, protože v jeho čele stáli od počátku (1871) konzervativní velkostatkáři a dále také politici a podnikatelé z řad české Národní strany na Moravě; to dokládají jména jako dr. Alois Pražák nebo dr. František Šrom. Do čela přípravného výboru (a posléze správní rady) byl zvolen hrabě Egbert Belcredi z Líšně; v lednu 1872 byl cukrovar slavnostně vysvěcen a uveden do provozu. Postupně cukrovar ovládl místní obchodník Alois Tauschinsky. Nakonec jej počátkem 20. století získala skupina průmyslníků v čele s židlochovickým Justinem Robertem a majitelem slavkovského cukrovaru Viktorem Redlichem.⁷³

Čistě velkostatkářský charakter měl pak cukrovar v Pohořelicích, založený majitelkou dolnokounického panství Terezií Herbersteinovou; se stavbou se započalo v roce 1871 a do provozu byl uveden na podzim 1873. Cukrovar zpočátku vyráběl melasu, homole a pilé, od roku 1882 fungoval jen jako surovarna.⁷⁴

V třetí fázi zakladatelského období cukrovarů na Moravě a ve Slezsku (1869–1873) došlo k založení 10 závodů, z nichž 8 představovalo rolnické akciové cukrovary. Ve srovnání s německými závody byly rolnické cukrovary kapitálově slabší, trpěly špatnými úvěrovými možnostmi, když úroková míra dosahovala někdy výše až 25%. Přidáme-li k tomu mnohdy nekvalitní odborné vedení samotných závodů, končily první kampaně rolnických cukrovarů se značnými ztrátami; odtud vedla cesta k jejich konkursu (cukrovar v Podivíně, ve Vranovicích) nebo přímo

⁷⁰ Podivínský cukrovar se v roce 1894 dostal do vlastnictví břeclavských Kuffnerů, kteří jej v roce 1912 zrušili. Podrobněji JANÁK, J.: *Cukrovar v Podivíně – jeden z nezdařených pokusů o rolnický akciový podnik*. In: Kordiovský, E. (ed.): *Podivín. Vlastivědný sborník jihomoravského města. Podivín 1997*, s. 231–240; též REŽNÝ, H.: *Rolnický akciový cukrovar v Podivíně*. In: Kordiovský, E. (ed.): *Podivín. Vlastivědný sborník jihomoravského města. Podivín 1997*, s. 244–253.

⁷¹ NEKUDA, V. (ed.): *Vyškovsko. Vlastivěda moravská*. Brno 1965, s. 429. Též MZA, f. H 207 Slavkovský cukrovar, a. s., Brno, *Inventář*, s. 1.

⁷² Blíže ČAPKA, F.: *Ze života obce v posledních desetiletích habsburské monarchie a v letech první republiky (1848–1938)*. In: Kordiovský, E. – Pražák, B. (edd.): *Obec Vranovice. Břeclav 2007*, s. 78–79.

⁷³ Srov. SOUČEK, J.: *K historii vývoje průmyslu cukerního na Moravě (do roku 1884)*. Brno 1914, s. 33n. Též MZA, f. H 235 Akciová společnost rolnického cukrovaru, Šlapanice, *Inventář*, s. 1.

⁷⁴ *750 let města Pohořelice*. Brno 1973, s. 36. Též RUBÁŠ, S.: *Vznik a vývoj Akciové společnosti pro průmysl cukrovarnický a možnosti využití ve výuce dějepisu*. Brno 2007. (Rigorózní práce PdF MU), s. 102. Zde je uvedeno zprovoznění cukrovaru k roku 1872.

do německých „rukou“ (Slavkov u Brna).⁷⁵ Naznačené problémy se odrazily v počáteční menší výrobní kapacitě rolnických cukrovarů, kdy většina z nich zaznamenala nárůst zpracovatelnosti řepy až od druhé poloviny sedmdesátých let.

Zhruba více jak čtyřicetiletá etapa cukrovarnictví na Moravě a ve Slezsku vrcholila ekonomickou konjunkturou let 1872–1873, mimořádně příznivou i pro cukrovarnické podnikání. Současně nastal zlomový moment vyvolaný vídeňským finančním krachem v květnu 1873, po němž došlo i v cukrovarnickém průmyslu ke krizi, která postihla zejména nedávno založené rolnické akciové cukrovary, finančně ne dosti silně fundované a bez dostatečné surovinové základny.

Studie vznikla v rámci projektu GA ČR P409/09/1043.

Summary

Founding Period of the Sugar Industry in Moravia and Silesia up to Economic Crisis in 1873

The most important sector of the food industry in Moravia and Silesia during the 19th century became the sugar industry representing the production of sugar from sugar beet. The study gives an idea of three basic stages of this process from the 30s of the 19th century until 1873, when the economic boom was culminating and a short period of crisis in the entire economy of the Habsburg monarchy began. The initial phase of the founding period was characterized by setting up sugar refineries on the initiative of land owners (especially nobility). Since the mid-40s the sugar business is dominated by members of the business (capitalist) circles. At this stage, lasting until the end of the 60s (1868), began the biggest boom in the establishment of sugar refineries, many of which soon disappeared. Following the example of the landlords, since the 60s the big and middle peasants in the fertile regions of Moravia and Silesia started to focus on growing sugar beet, and gradually, through the joint-stock companies, participated in the sugar business. The phase of establishing peasant stock sugar refineries began.

⁷⁵ Podrobněji JANÁK, J.: *Počátky podnikatelské aktivity české buržoazie na Moravě (na příkladu cukrovarnictví)*. Časopis Matice moravské, 1978, s. 328–330. Též Technické muzeum v Brně, CHYLÍK, J.: *Dějiny moravského cukrovarnictví*. (Rukopis), s. 23–30.